

વિષનો વરસાદ.

જેઠ (પાંચે) સર્વોત્તમ સ્વાશેનની શોધમાં ધી.૦-૮-૮

COPY RT.
A.M. Shah

૮. સેલર રજીસ્ટ્રેડ લાલ ભાતીલાલ દીવીશ-અમદાવાદ

આ ગીતાજી માધ્યમીની પ્રેમભાષામાં છે ગીતાજી

(સ્વાચી) સચિત્ર ધાર્મિક પુસ્તકો.

નરસીંહ મહેતા ભાગ ૧-૨

સચિત્ર દરેકના ૦-૧૦-૦

મીરાંબાઈ ભાગ (૧-૨)

સચિત્ર દરેકના ૦-૧૦-૦

રામલીલા ભાગ ૧-૨

સચિત્ર દરેકના ૦-૧૦-૦

વીણાવેલી ભાગ ૧-૨

સચિત્ર દરેકના ૦-૧૦-૦

સતિ દ્રૌપદી સચિત્ર ૦-૧૦-૦

મદાલસા ભાગ ૧-૨ સંપૂર્ણ

સચિત્ર કી. ૦-૧૦-૦

રાજ કઠીઆરો ૧-૪-૦

રક્ષક કે ભક્ષક ? ૦-૧૦-૦

સતિ સીતા સચિત્ર ૦-૧૦-૦

પતિનારાયણ કૃત ૦-૬-૦

સત્યનારાયણની કથા ૦-૬-૦

સદગુણી વારાંગના ૦-૧૦-૦

પુતળીમાંની જીલી

વાર્તા ૧-૧૦ ભાગ

દરેકની કી. ૦-૮-૦

સચિત્ર ૦-૮-૦

શીકાર ૦-૧૦-૦

સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર ને તારા-

મતી સચિત્ર ૦-૧૦-૦

ચિતોડનો ફરજી કી. ૦-૮-૦

પ્રતાપી પ્રમિલા કી. ૦-૮-૦

રૂપિરાજનાં પદ કી. ૦-૮-૦

ચતુર સ્ત્રી વિલાસ ગરબાવળી

(લગનનાં ગીત સાથે) ૦-૮-૦

જીલ્મી જનેતા યાને પરિવર્તન

સચિત્ર ૦-૧૦-૦

હિંદુ સંસાર સચિત્ર ૦-૧૦-૦

જીવતી ચૂરસ સચિત્ર ૦-૮-૦

રાજા હરિશ્ચંદ્ર હરિગીતમાં

સચિત્ર ૦-૬-૦

ખોડાણા ભાગ ૧-૨

સચિત્ર દરેકના ૦-૬-૦

પવિત્રકુમાર સચિત્ર ૦-૧૦-૦

પારસમણી ૧૬૨ પાનાં ૦-૧૦-૦

,, મોટી ૨૫૬ પાનાં ૦-૧૦-૦

ભક્તશી ૧૬૨ પાનાં ૧૬૨

કો. ૦-૧૦-૦

ઝેરી ઝેરી ૦-૧૦-૦

અકળ પૈસો કી. ૦-૮-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશિદ્ર વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૫૫૨. વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ વિષયો ૯૨૨૭૧૬

વિષય ૬-:૩

॥ ॐ श्री ॥

“विषनो वरसाह”

(એક દીલ કમ્પાવનારી વાર્તા :)

: લેખક :

‘મંગલ’

—તે—

શિવલાલ ત્રિભુવન-વાંઠવદરકર.

(‘રક્ષક કે બક્ષક ?’ ‘શોકના’ ‘દયાની દેવી’ ‘હિન્દુ
સંસાર’ ‘કાણુ ચાલાક ?’ ‘પરિવર્તન’ ‘ઝેરી ઝવેરી’ ‘એકલ
પૈસો’ ‘સવાશેરની શોધમાં’ ‘વીરનું વેર’ ‘જીવતી
ચૂંટેલ’ ‘સમાજનો સિકાર’ ‘ડીટકટોવ
કે દેવ ?’ છં ના કર્તા :)

: પ્રકાશક :

રઘુછાડલાલ ખાતીલાલ શાહ

રીઝારાડ—અમદાવાદ.

મૂલ્ય ૦-૧૦-૦

મુદ્રણસ્થાન: આદિત્યમુદ્રણાલય, રાયખડરોડ, અમદાવાદ.

મુદ્રક: પ્રાણીચવન વિશ્વનાથ પાઠક. •

૧૨૫૫૨
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગોપીરાઈટ-સંગ્રહ

: પ્રથમાવૃત્તિ :

પ્રત ૨૦૦૦

*

સને ૧૯૨૫

સંવત ૧૯૮૧

(સર્વાધિકાર પ્રકાશકાધિન)

॥ ॐ શ્રી ॥

વિષ્ણો વરસાદ*

(એક દીલ કમ્પાવનારી વાર્તા :)

પ્રકરણ પહેલું.

દેરાણી-જેઠાણી !

તે નિશ્ચયી હતો. આજસુ દતો. તેનું કંઈ કામ ન હતું. રંગ રામ હિડાવવાનું તેનું એક કામ હતું.

તેનું વહન ચન્દ્રમાના જેવું તેજસ્વી હતું, તેથી તેનું નામ ચન્દ્રવદન પાડવામાં આવ્યું હતું. તેને એક જ્યેષ્ઠ ભાઈ હતો. જ્યેષ્ઠ ભાઈનું નામ રવિકાંત.

રવિકાંત કુંડુંબનું ગુજરાત ચલાવતો હતો. ચન્દ્રવદન, તેને રાજગારમાં મદદ કરતો નહિ. તેના પ્રમાદશાસ્ત્રમાં કામ કરવાના કલમ ન હતી. બંને ભાઈ વચ્ચે અપૂર્વ મેળ હતો.

પણ રવિકાંતની સ્ત્રી ધર્મ્યાળુ હતી. 'ભાઈના રંગ' માં કડવાશ ફેલાવવાના પ્રસંગે તે શોખી કરતી હતી. તે રવિકાંતને વખતોવખત કહેતી:

(* આ વાર્તાના પાત્રો કલ્પિત જ હોવામાં આવ્યા છે. કોઈ કવચત્ત-
વ્યક્તિ ઉપરથી ઉપસાદી કહેલ નથી. — લેખક)

“ ઘણા વખત સૂંચી સર્વેએ એક સાથે રહેવાથી, અનેક પ્રકારની મુશ્કેલી અને હાનિની ઉપસ્થિતિનો સંભવ છે, એક જ મનુષ્યની કમાણી પર ધરના સઘળા મનુષ્યોનું ગુજરાન, એ ગૃહસ્થાશ્રમ કોઈ રીતે ઉચ્ચ કક્ષામાં આવી શકે જ નહિ. જે આનંદ, જે સરળતા જુદા રહેવામાં સમાયલાં છે, તે સાથે વસવામાં નથી જ. ”

રવિકાંતને, ગૃહિણીનો આ પ્રભાષેનો ઉપદેશ મળવો શરૂ જ રહ્યો, છતાં પણ રવિ, પોતાના ન્હાના બાઈ પ્રતિ અસહ્ય પ્રકાશ કરવાનું લેશ પણ ઉચિત સમજતો નહિ. ગમે તેમ હોય તો પણ ‘સહોદર’—બંને એક જ માતાના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયા હતા. બંને એક જ માતાનું પયપાન કરીને પોષાયેલા હતા. અંગ એક જ માતાની લલિત ગોદમાં રમ્યા હતા. દગ્ગરો પ્રકારે, ગમે તેવું કિટુંદુંસુટુંદું શિક્ષણ મળે, તથાપિ ઉભય બંધુઓ વચ્ચે તરતમા તો કંલેશનું બીજ રોપાય એ તદ્દન અશક્ય જ હતું:

ગૃહસ્થાશ્રમમાં વર્તમાનકાળમાં ઠેકઠેક સ્થળે ન અનુમાન કરી શકાય ના તો ન કદપી શકાય તેવી પ્રમળ છાયા પ્રસરી રહેલી દષ્ટિ-ગોચર થાય છે, અને તે એક બંધુવર્ગ વચ્ચે ગમે તેવો—ન વર્ણવો શકાય તેવો દિવ્યપ્રેમ સન્નિવૃત્તિ હોય, કુટુંબ દરેક રીતે સલાહ, સંપ, અને સુખી રીતે વર્તવું હોય છતાં પણ ધરમાં વાડાવાડાની બિન્ન-બિન્ન મતિની સ્ત્રીઓનું આવનું થતાં જ, તે ધર, તે કુટુંબ, અને તે કુળ, બધે શાંતિસ્થાન તરીકે ઓળખાતું હોય તો પણ તે ટુંક મુદ્દતમાં જ એક કંકાસ-કલહની ‘વખાર’ તરીકે ફેરવાઈ જાય છે, અને ધીમે ધીમે સ્મશાનથી પણ વધારે શૂન્ય, વધારે ભયંકર, અને વધારે મલિન થઈ રહે છે. આ બીના ધડીભર કદાચ નહિ પણ મનાય, પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમી વર્ગનાં હૃદય, આરપાર જોવાથી ધણે ભામે ઓતું

દેખવામાં આવશે કે એ ખીના સત્ય જ છે. અને તેનું દુઃખદાયક કારણ સ્ત્રીઓને કેળવણી ન આવવાનું છે. કન્યાને ન્હાનપણથી જ લાયક શિક્ષિકા દ્વારા ગૃહિણીપદને યોગ્ય શિક્ષણ મળ્યું હોય, તો તે કન્યા ગૃહિણી થતાં સ્વગૃહસ્થાશ્રમ કલદ-કંઠાસના રહેઠાણ તરીકે નહિ, પણ અમરાપુરીના દેવમંડળને પણ વિશ્રામ લેવાનું મન થાય તેવા કિત્તમ અને અલૌકિક સ્વરૂપમાં લાવી શકે છે.”

રવિકાંતની ગૃહિણીનું નામ અસુયા હતું. નામ પ્રમાણેજ ઘણું હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય! અનુદિન તે, પાનાના સ્વામિના કાન બંધેથી કરતી. અન્દ્રવદન કંઈ પણ કામ ન કરે, અને પોતાનો પતિ તન તોડ્યા કરે, અને પતિની આમદાનીમાં ‘નિયરજી’ સ્થેર માણે તે ઇર્ષ્યાળુ અસુયાની ઝેરીલી આખો કેમ નેમ શકે? અન્દ્રવદનને જ્ઞેતાંજ તે બળી મરતી. પણ તેનો પતિ રવિકાંત, તેના ઇર્ષ્યાળુ સ્વભાવને સહમજતો હોવાથી, પોતાના ભાઈની નાથે. એક પતિને સંતોષવાની ખાતર, ઝેર કરવું-કુસંપ કરવો-એ તેને યોગ્ય લાગતું ન હતું.

અન્દ્રવદનની સ્ત્રીનું નામ સરલા હતું. ધનું કામકાજ સરલાજી કરતી.

* * * * *

એક દિવસે મધ્યાહ્ન સમયે મહોદલામાં રમકડાં વેચનાર ફેરીઓ રમકડાં વેચવા આવ્યો. ફેરીયાના રામથી મહોદલાના સઘળાં છોકરાં તેની આસપાસ એકઠાં થઈ ગયાં. જેની પાસે પૈસા હતા, તેઓ તો સ્વસ્થિ રમકડું પસંદ કરી ખરીદવા લાગ્યા. કેાઈ માતા પાસે પૈસા લેવા દોડી ગયા. અને જેને માતા તરફથી પૈસા ન મળી શકે તેમ હતું તેવાંઓ તો “રમકડાં ખરાબ છે, માંગી જાય છે.” એવું બોલી મન વાળવા લાગ્યા. આમલ થતાં પણ જેની માતાએ રમકડું લઈ આપ્યું તે છોકરા યુક્તિને લીધે નાચવા માંડ્યા. જેને ન લઈ આપ્યું

તે લાઇ આપવાની જીક કરતાં રહવા લાગ્યા. એવી એવી યેદાથી મહોદ્દો અરધી કલાકની દર્મ્યાન તો શેર બકોરથી માજી જડ્યો. રવિકાન્તની સ્ત્રી અમુયાએ પોતાના પુત્ર બિપિનને એક રમકડું લાઇ આપ્યું. પરંતુ ચન્દ્રવદનનો પુત્ર કૃષ્ણ કે જે અમુયાની સાથેજ હતો, અને રમકડું લાઇ આપવા આમ્રહ કરતો હતો, તેને અમુયાએ-મને તેવા બાવથી પણ-રમકડું લાઇ આપ્યું નહિ.

અમુયાનું આતું બેદવાળું વર્તન થવાથી કૃષ્ણ, ઓશિયાળો થઇ ગયો. રમકડું ન મળવાથી અને પોતાના ગોડીયાઓને રમકડાવાળા જેવાથી-તેણે પુષ્કળ રહવા માંડ્યું.

તો પણ તેને રમકડું મળ્યું નહિ. અને હવે નહિજ મળે એવું સમજતાં દનાશ બનીને તે રડતો રડતો પોતાની માતા સરલા પાસે આવ્યો. સરલાએ, કૃષ્ણને રડવાનું કારણ પુછતાં કૃષ્ણે, રમકડાં સંબંધી અર્થાત્. રડતા અવાજે કહી સંભળાવી.

કૃષ્ણ, એકનો એક છોકરો છતાં તેને રમકડાં વગર રડતો જોતા તથા કૃષ્ણના કહેવા પ્રમાણે અમુયાએ બતાવેલી પ્રત્યક્ષ નિષ્કૃર બેદ વૃત્તિને લઇને, શાન્ત, સુર અને સરલ સરલાનું હૃદય પણ પીગળી ગયું. અને અ.ખમાંથી દુઃખનાં બે ચાર આંસુઓ ટપકી પડ્યાં. પણ લાચાર કે રડતા કૃષ્ણને છાનો રાખવા તેજ રમકડું અપાવવા તેની પાસે એક પણ પૈસો હતો નહિ. એટલે હરેક પ્રકારે કૃષ્ણને છાનો રાખવા તે સમજાવવા લાગી. પણ બાળહઠ લાઇ બેઠેલો કૃષ્ણ, રમકડાં વગર કોઈ રીતે શાંત રહે તેવો નહોતો. આખરે કૃષ્ણ માતાની સાદીને પાલવ પકડીને રડતાં રડતાં રમકડાવાળાં ફેરીયાની પાસે લઈ ગયો. અને પસંદ પડતું રમકડું હાથથી બતાવીને લાઇ આપવા આમ્રહ કરવા માંડ્યો. આ વખતે અમુયા ત્યાંજ ઉભી હતી. અને અભિમાન

જીતિએ આસપાસની પડોશણો કે જે પોતપોતાનાં બચ્ચાંએને રમકડાં ખરીદી આપવા આવી હતી, તેઓની સાથે નકામી વાતો કરી વખતો વખત હસ્યા કરતી હતી. તેણીની નજર રડતા કૃષ્ણ અને સરલાના તરફ ગઈ. ને બંન્નપ્રયુ કે કૃષ્ણ, રમકડાના અભાવે રડતો રહેતો નથી, અને પૈસાહિન સરલા તેને રમકડું અપાવી શકતી નથી. તો પણ તેણે તે પ્રથમ દરકાર નહિ રાખતાં તેનું પરિણામ શું આવે છે તેજ જોઈ ખુશી થવાની ઉમેદે અસુયા સ્વભાવવાળી અસુયા ત્યાંજ ઉભી રહી.

પણ કૃષ્ણનો આત્મા સંરકારી હતો. માતાની સમજવટથી આખરે તેણે હઠાઈહ છોડી દીધો. અને શાંત થઈ બાલ સાથીઓની સાથે રમવા લાગ્યો. પણ દ્વેષભૂતિ અસુયાને એ ગમ્યું નહિ. એથી તેણે પોતાના પુત્ર બિપિનને શિખવ્યું કે “તું કૃષ્ણ પાસે જા. અને તારૂં રમકડું તેને બતાવી રમકડું લેવા કૃષ્ણને લલચાવ.”

અસુયાના આ કથનનું રહસ્ય શું છે, તે ન સમજતાં બિપિન માતાની આજ્ઞા પ્રમાણે કૃષ્ણ પાસે ગયો. અને પોતાનું રમકડું બતાવી, તેવું રમકડું લેવા કૃષ્ણને કશ્કર્યો. બોલો કૃષ્ણ તરત રડવા લાગ્યો. અને રમકડાની હઠ લીધી.

જરી તે સરલા પાસે દોડી ગયો, અને માતાનો છેડો પકડી ફેરીયા પાસે ખેંચી લાવી રમકડું ખરીદી આપવા આમદ કરવા લાગ્યો. પત્થરથી પણ કઠિન હૃદયની અસુયા તમાસો જોવાને હજી ત્યાંજ ઉભી હતી.

સરલા, કૃષ્ણ સાથે રમકડાંવાળા ફેરીયા પાસે આવી, એટલે કૃષ્ણે વગર પૂછ્યે મનપસંદ રમકડું રોપલીમાંથી ઉચ્છેદી લીધું અને બિપિન રમતો હતો ત્યાં દોડી ગયો. કૃષ્ણ રમકડું લઈને દોડી ગયો એટલે સરલાએ પાસે ઉભેલી અસુયાને કહ્યું:

“ બહેન ! મહેને એક પૈસો ઉછીના આપો ! ”

અસુયા કંઈ પણ બોલી નહિ,

સરલાએ પુનઃ કહ્યું. “ બહેન ! મહેને એક પૈસો ઉછીનાં આપશો ? ”

અસુયાએ હજી પણ જાણે સાંભળ્યું નથી તેવાજ ડોળ રાખ્યો,
એટલે પાસે ઉભેલી એક પડોશી અસુયાને કહ્યું:

અસુયા, સરલા તરફ રહેજ આંખ મીચીને બોલી: “ શું છે ? ”

સરલા:—“ બહેન ! મને એક પૈસો ઉધાર જોઈએ છીએ. ”

અસુયા:—“ બહેન ! કહો કે મને તે કહો પણ પૈસો એમ મળી શકે નહિ. ”

સરલા:—“ પૈસો આપવા તમે નાખુશ હો તો કૃષ્ણને એક રમકડું
ખરીદી આપો. ”

અસુયા:—“ હું કાંઈ કંઈપરથી હું ? કે બધાની માગણી હું પુરી પાડી શકું ? ”

સરલા:—“ બહેન ! બાપુ ! શું કૃષ્ણ કંઈ પરણે છે કે આપ આલું
કહો છો ? જેવો બિપિન, તેવાજ કૃષ્ણ. કૃષ્ણને તમે તમારો
કેમ સમજતા નથી ? ”

અસુયા:—“ સંસારમાં પારકા, પોતાનાં સમજવાથી સર્વકોઈનાં કાચ
પાર પડતાં હોય તો કોઈને કંઈજ દુઃખ ભોગવવું ન પડે, કદાચ
તું ત્હારા મનથીજ તને મહારાણી સમજી શેતી હોય તો પછી પૈસા
માટે નાહક અત્યારે મારા કાન પકવવાનું કારણ તને ન રહે. ”

બિચારી સરલા, અસુયાની આવી વાણી સાંભળતાં યુષ્મત્ ચર્મ ગમ્!

સરલા તો યુષ્મત્ ચર્મ ચર્મ પણ અસુયા આપોઆપ બળકવા લાગી કે:

“ સંસારમાં શોક ન માલુમ કેવાં થાય છે કે, એને જેટલું આપો

એથી અધિક ગણી એતી આશા વધતીજ જાય છે. મહારા ખર્ચના
માટે દર માસે મને જે કંઈ મળે છે, તેમાંથી મેં કેં બચાવ્યું હોય તો
મને શી ચિંતા હતી ? પણ તેમ થવું અશક્ય છે. કારણકે એક માણસ

કમાય અને દસ માણસ હાથપગ જેડી બેસી રહે એજ આજકાલ તો વ્યવહાર ધન્સાફ છે. એતો બિચારા કેવળ બોળા ગમફ છે, તેને જગતની પ્રપંચવાળી જેરી હવાની અસર હોત, તો શું અત્યાર સુધી એવી શૈલીના પુખ્તરી બનત ? નહિ. જે એ સુત્ર તેઓ તરતમાંજ સમજ્યા હોત તો અભારે આખો દિવસ તનતોડીને પરસેવો ઉતારીને કમાવાની ચિંતામાં દેહને વર્ષોવી નાખવો પડે છે, તેમ ન કરવું પડતઃ અને વિશ્રાંતિમાં શ્વાસ ખેંચી શકાત. પોતાની કમાણીના રૂપિયાનું ખીજાનું ખીજાવી તે ઉપર આરામથી બેસી શકત, અર્થાત આઠલા દિવસની કમાણી જે જીદી રહી હોત તો માફ થર ઉભરાઈ જાત, પણ આતો એકને કમાવું અને દસને ખાવું !”

કારણુ વગર ધગધમતા હૃદયમાંથી જેરી ઉદ્ગાર નિકળ્યા. અને જેરીલી અસુખા રટવા લાગી.

અસુખાની જીદનપણીએ તેને શાન્તવન આપવા લાગી. કોઇ તેણીનાં આંસુ લુછવા લાગી, તો કોઇ તેણીની માફક પોતાની આંખ-માંથી આંસુ ખેરવવા લાગી. અને કોઇ વળી અસુખાનું ઉપરાણું લઇ સરલાને કપડો આપવા લાગી.

ત્યાં એક કડવી નામની વિધવા કબી હતી. તેણી તો જેસમાં આવી મઠ ને બોલવા મંડી પડી : “ સરલા તો અકારી છે. અસુખાનો સ્વામિ કમાય છે, બધાનું પોષણ કરે છે, તોપણ અસુખાના મ્હોમાંથી કદી પણ અભિમાનનો સ્વપ્ન નિકળ્યો નથી. પણ સરલા તો કંઈ ગણકારતીજ નથી. આતો કંઈ નથી છતાં સરલા શુભાન રાખે છે, પણ ન કરે નારાયણ ને ‘જોડી બેપાન’ ચામ, તો સરલા કોઇને ગમમાં જ ન રહેવા દે !”

બધાએ ‘હાજી હા’ કહી અને બધી એક સાથે થઇને સરલાની નિંદા અને હલકાઇ બોલવા લાગી.

ગાય જેવી મરીખ સરલા આ સર્વ સ્ત્રીઓની વિધવાણી સાંભળી સજન નેત્રે ચુપચાપ ધણીવાર સુધી અચેતન દેખાવે ઉઘી રહી. ફેરીઓ ત્યાં વધારે વખત રોકાઈ રહેલું મુકા નથી એમ સમજીને રમકડાંથી ભરેલી ટોપથી લઈ ઉપડવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો ફેરીવાની જવાની તૈયારી જોઈ સરલા ગભરાવા લાગી. ઓછામાં પુરૂં કૃષ્ણ ત્યાં હાજર પણ નહોતો કે પૈસાના આભાવે સરલા રમકડું પાછું આપી શકે હવે શું કરવું ? સરલાની ગભરામણીને પાર ન રહ્યો. નટખટ વિધવા કડવીએ સરલાને હલકી પાડવા માટે ફેરીવાને પૂછ્યું :

“કેમ બાઈ ! તને તારા પૈસા મળી ગયા ? રમકડાંનો ખર્ચ થઈ રહ્યો ! આમળ વધીને તેણીએ એ પણ જણાવી દીધું કે : “સરલાએ પૈસો આપી દીધો ?”

ફેરીઓ આ સાંભળીને કડવીને કહ્યું :

“હું તેણીની પાસેથી તે રમકડાંની કિંમત ભેગા ખુશી નથી. હું ધણી રમકડાં વેચું છું, એટલે એકાદ રમકડાંનો પૈસો ન મળે એથી મને કંઈ પણ નુકશાન જવાનું નથી. તેણીનો અસમજ છોકરો રમીને ખુશ થશે તો ખસ છે. એક પૈસા કરતાં તેની વધારે કિંમત છે.”

ફેરીવાના આ શબ્દો સાંભળીને સરલાને બહુ દુઃખ થવા લાગ્યું અને ફેરીયો તરત ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

મકરણ ખીલું :

“અજ્ઞાત અર્થક”

સરલા ઘરેલા હકમ અને દુઃખિત ચહેરે ઘેર આવી. ધરના કામથી પરવારિને પોતાના એકાંતાગ્રમમાં બેસી બેઠેલ વાતને યાદ લાવી દિલગીર થવા લાગી. સ્ત્રીઓનું આ સંસારમાં મળ, ખુદિ,

આશા, હર્ષ કે બદ્ધે એ સર્વ સ્વામિ અંગમાં જ રહેલું છે પણ સરલા તેમાં કિંચિત્ પણ ન્યુનતાવાળી ન હતી. કારણકે સરલાનો સ્વામિ ચંદ્રવદન આખો દિવસ પાડોશિઓને ત્યાં બેસવામાંજ ગુજરતો હતો. કોઈ પ્રસંગે મરજી મુજબ વળી બોજન અર્થેજ ઘેર આવતો હતો. બ્યવહારની વાતમાં તે કશી પણ પ્રવૃત્તિ વધારતો ન હતો. એક પણ પૈસો કમાવાની તેને ફિકર, ચિંત કે દરકાર ન હતી. તે પોતાની કાળ ગાવા બળવામાં, પાનાં ચોપાટ બેલવામાં અને વાર્તા વિનોદમાંજ ગુમાવતો હતો. રવિકાંત તરફ તેને પૂજ્યભાવ હતો. તેના વિરુદ્ધ એક પણ શબ્દ તે બોલ્યો નહોતો કે બોલવાનું સમજતો પણ નહોતો તેમ કોઈના તરફથી તેવી ચર્ચાતી વાતને સાંભળીને સહન પણ કરી શકતો નહિ જ્યેષ્ઠ બ્રાતાને તે પિતા સમાન સમજી, તેમની આરામાં રહેલા તે સદા સાવધ રહેતો. “જેના મનજાતંતુ વિદ્યાના અધી; કિક—દિવ્ય રંગથી રંગાયા નથી તેમાં વિચાર, વાણી, અને વર્તન કંઈકે ઓછાં સમજવાળાં હોય છે.” એ ન્યાયે ચંદ્રવદન ઓછું બહેલો હોવાથી એ દોષથી મુક્ત નહોતો.

અત્યંત દીલગીરી વચ્ચે, બનેલી બીનાથી સ્વામિને માહિત કરવા કે નહિ? એ વિષે સરલા વિચાર કરવા લાગી. પણ પતિનું વર્તન રવિકાંત પ્રત્યે કેવું ગુદ્દ છે, તે સારી રીતે સમજતા હોઈ તે વાત પતિને કહેવામાં કશું હાંસલ પ્રાપ્ત નથી એમ વિચારી, ગિયારી મનમાંજ રાખી રહેવાના નિશ્ચય થઈ આવી. પરંતુ જ્યાં સુધી હૃદયનું દુઃખ, સ્વજન પાસે જણાવવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી ચિત્તને વિશ્રાંતિ મળતી નથી એ સ્વાભાવિક છે, તેમ કરતાં હૃદય પરથી દુઃખનો બાર તરફ કિંચિદે કલ્પને ચાપ છે, બને થોડી મુદત બાદ હૃદયની સર્વ અદૃશ્ય ચિત્તમાં શાંતિની સુખી ક્ષણ ફેલાઈ જાય છે.

સરલા ઉદ્વિગ્ન હૃદયે બેઠી હતી, ત્યાં તેની પાસે કૃષ્ણ આવ્યો. કૃષ્ણને જોઈને સરલાએ. સાઠીના પાલવથી પોતાની અશ્રુભીની પાંપણું હુંધી અગાત અર્બકે પ્રથમ કર્યો.

“બા! તું શેવે છે કેમ?”

“હું શેતી નથી!” સરલાએ કહ્યું.

“ત્યારે આંખમાંથી આંસુ કેમ પડે છે?”

“એ તો મ્હારા પેટમાં દુઃખે છે!”

“ત્યારે તું હવા કેમ ખાતી નથી?”

“હવા મંગાવીશ.”

“હવા આવતાં વાર લાગશે, અને દુઃખ વધી જશે માટે મારા પેટના દુઃખાવા માટે મુશિલા (ધરમાં દાસી તરીકે રહેલી કામ કરનારી સ્ત્રી) જે હવા આપે છે, તે ખાધ લે. એટલે શાંતિ થાય. લે હું મુશિલાને બોલાવું એ હવાથી દર્દ ટળી જશે. કેમ હું તેણીને બોલાવવા જઈ કે?”

“નહિ તેણીને ન બોલાવતો. મેં તને જીવું કહ્યું છે. મારા પેટમાં દર્દ નથી દુઃખ નથી. પણ મારી આંખોમાં કંઈ કંઈ પડી જવાથી આંસુ પડે છે!”

“તો લે હું તારી આંખોને ડુંકું. એટલે તરત સારું થઈ જશે. અને જે કંઈ પડ્યું હશે તે નિકળી જશે એમ કહી આંખ ડુંકવા માટે કૃષ્ણ પાસે આવ્યો. સરલાએ ત્હેને જોઈમાં બેસાડી સ્નેહદષ્ટિથી તેના સાસું જોઈ વાત્સલ્ય સ્નેહથી દષ્ટિ કરી.

આટલી વાતચીત માતા-પુત્ર વચ્ચે થઈ તો પણ બાળક કૃષ્ણ—એ અગાત અર્બક—ન કળી શક્યો કે સરલા શા કરણથી શેતી હતી? માતાની આંખમાં આંસુ જોઈ છેવટે કૃષ્ણની આંખમાં

પણ આંસુ આવ્યા. સરલા કૃષ્ણની આંખમાં આંસુ જોઈને પોતાનું સર્વ દુઃખ ભુલી ગઈ. અને કૃષ્ણને જોઈમાં લાંબને ધરની બહાર આમ-તેમ કરવા લાગી કૃષ્ણ માતાની ખાંધપર માથું નમાવી ચુપ થઈ રહ્યો. સરલા તે વાત વિસારે પડાવવા તેની સાથે બીજી વાતો કરવા લાગી અને કૃષ્ણને હસાવવા માટે પોતે બનાવટી હાસ્ય કરવા લાગી.

અગ્રાત અર્બકને શાંતિ અને આનંદ આપવા માટે સરલા હસવા લાગી, પરંતુ એ હાસ્યના ગર્ભમાં છુપા દુઃખનો ડંશ સ્પષ્ટ પ્રતીત થઈ શકતો હતો. હૃદય દુઃખની જ્વાળામાં બળતું હોય, આખા શરીરના આંતરડા કોઈ બિપણ દુઃખના તીવ્ર તાપમાં સળગી જતા હોય અને વદનમંડળ ઉપર હસવાના ચિન્હ આવે એ સર્વથા અસંભવિત છે. અને કદાચ કોઈ માણસ કારણસર એવા અસહ્ય દુઃખાનુભવ વચ્ચે હશે તો એ હાસ્ય ફીકું અને દુઃખદ માવનાયી ભરેલું જ લાગશે.

સરલા બાળકને હસાવવા હસતી હતી; પરંતુ તેનું એ હાસ્ય દુઃખનો ભણકાર ગજવતું હોય તેમ લાગતું હતું!

“અંતર બળે જીવર જશે જો હાથ પગ તૂટે સહ,

“આનંદનો અનુભવ નહિ ને હોય સંકટો બહુ;

“માથું ભમે, આંખો ફરે, ને દુઃખના આંસુ ઝરે,

“એવી સ્થિતિમાં માનવી કેવી રીતે હસવું કરે?

“કારણ પરત્વે જો હસે તો હાસ્ય એ દુઃખદ હશે!

“હસતાં વધારે દુઃખમાં—સંતાપમાં રહેજે થશે!

“એવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત સરલા—દુઃખથી બળતી હતી,

“અગ્રાત અર્બકને હસાવા કારણ હસતી હતી!

પ્રકરણ ત્રીજું.

“પારેણું અને ગીધણી”

બાળક સંસ્કારી હોય તેજ માતા-પિતાના સહયુષ્ય તેનામાં ઉતરે છે, પરંતુ માતાપિતામાં રહેલા હોય તે તાદસ્ય રીતે સંતાનોમાં આવી જાય છે. પંડિતનો પુત્ર કદાચ પંડિત ન થાય, પરંતુ ચોરનો પુત્ર તે અવસ્ય ચોર થાય છે. અને તેનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ આપણી અમુચા. તેના બાપનું નામ રામચન્દ્ર હતું તેનું ઘર ચંદ્રવદન અને રવિકાન્તના ઘરની પડોશમાંજ હતું ઇર્ષ્યા, દ્વેષ, કલહ આદિ સંસારમાં જે દુર્ગુણો લખાય છે, તે સર્વ તેના ઘરમાં નિરંતર વાસ કરીને રહ્યા હતા. તેની પુત્રીઓ જેના ઘરમાં ગઈ તેના ઘરમાં કલહજ શાંતી-દુઃખી-દુઃખી રહેતો હતો. અમુચાએ પણ પોતાના ગૃહે દુર્ગુણોનો સારી રીતે અભ્યાસ કર્યો હતો. પરંતુ તેનામાં એકજ ખામી હતી અને તે એ કે પિતાના ઘેર તેણીએ રૂપિયાનાં લેણ પણ દર્શન કર્યા ન હતાં સખજ કે ઉપલા દુર્ગુણોનું પ્રધાનપદ હોય, લક્ષ્મીદેવીએ તેના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો નહોતો.

“જેના ઘરમાં દુર્ગુણોને પોષણ મળતું હોય ત્યાં લક્ષ્મીનાં દર્શન અત્યંત દુર્લભ થઈ પડે છે.”

ચિતાને ત્યાં તે નહિ, પરંતુ રવિકાન્તને ત્યાં આવ્યા પછી અમુચાને લક્ષ્મીનાં દર્શન કરવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. સાસુના પૃથ્વી પછી ઘરના સ્ત્રીવર્ગમાં અમુચા અગ્રેસર બની ગઈ હતી. અને ગૃહ-તંત્ર ચોતે ચલાવવા લાગી હતી. અને તિબ્બેરીની આવી હસ્તગત કરી લીધી હતી.

આગળ જણાવાઇ ગયું કે ચન્દ્રવદન ધરતું કંઈ પણ કામકાજ કરતો નહિ. એથી અસુયાને કોપ સરલા પર ઉતરતો. અને સરલાને અત્યંત ભયંકર દુઃખાનંદમાં બળવું પડતું.

અસુયા આખો દિવસ પોતાના શયન ખંડમાંજ પડેલી રહેતી. અને ધણેા ખરો ભાગ તો બિઝાનામાંજ વિતાવતી. રસોઇને લગતું દરેક કાર્ય સરલાનેજ કરવું પડતું હતું. કદાચ કોઇ અગત્યનું માણસ તે સંબંધમાં સરલાની દયા ખાતું તો તરતજ અસુયા છોડાઇને બોલી ઉઠતી કે:

“ધરમાં શું એટલું મોટું કામ આવી પડ્યું છે કે આમ બોલવામાં આવે છે? હું બિમાર છું એટલે લાચાર! પણ જો હું તદ્દન તન્દુરસ્ત હોઉં તો વાતવાતમાંજ તે કામ આટોપી લઉં.”

આ પ્રકારે અસુયા પોતાની બિમારીના કારણને ધાન્ય આપી સરલા ઉપર દયા બતાવનારની વાતને તોડી પાડતી. અને પોતાની કાર્યશૈલિને વખાણતી. અસુયાને કદ જાતની બિમારી હતી એ તો પ્રભુ જાણે.

* * * * *

રમકડાવાળા ફેરીવાની પાસેથી ઘેર જઇને સરલાએ શું કહ્યું. તે જણાવાઇ ગયું છે, હવે અસુયાને આગળ લાગીએ.

અસુયા ઉતાવળે પગલે એકદમ ધરમાં આવી. અને ગુસ્સાના આવેશમાં પોતાના શયનખંડમાં આવી અંદરથી કમાડ બંધ કરી બિઝાના પર પડી. તેણીનાં આવાં વર્તનથી આપણને અનુમાન કરવું પડે છે કે આજે કંઈ નવીજ પ્રકારનો ફેરફાર થવો જોઇએ.

મુશિલા નામની દાસી, અસુયા કરતાં સરલાને વધુ ન્હાતી હતી. આમ થવાનું કારણ માત્ર એજ કે મુશિલાને સત્ય અસત્ય એર-અમૃત

-પારખવાની શક્તિ હતી. તે દાસી હતી, પણ પૂર્વના પુણ્ય સંસ્કારથી તેનાં લક્ષણો એક દેશીને દીપાવે એવા હતા. અને તેથીજ તે સરલાનું હુઃખ સમજીને તેના તરફ માન, અને મમત્વ રાખતી હતી. અસુખા જ્યારે જ્યારે સરલાને ધમકાવતી હતી, ત્યારે ત્યારે સુશીલાની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવતાં હતાં. સુશીલાને એક એવી ટેવ હતી કે તે ઘરનાં માણસ ગમે તેવી રીતે છુપી વાત કરતાં તો પણ તે સર્વના પહેલાં પોતે સાંભળવાનો પ્રયાસ કરતી અને વાત ખતમ થાય કે તરતજ સાંભળેલું સરલા આગળ જજ્ઞાવી દેતી હતી.

સરલાએ રમકડાં સંબંધી સર્વ હકીકત સુશીલાને કહી સંભળાવી સુશીલા એ સાંભળીને ચુપ થઈ ગઈ.

ધીમે ધીમે સન્ધ્યાનો વખત થવા લાગ્યો. રવિકાંતનો ઘેર આવવાનો સમય થયો એટલે હંમેશનાં ગિયમ અનુસાર પગ ધોવા માટે, પાણી, ઘોંટી, ટુવાલ, નિયમિત જગ્યાએ તૈયાર રાખીને, સુશીલાએ સન્ધ્યા માટે પુજનગૃહમાં અમોઢ દઈ આસન બિઠાવ્યું. આ વખતે સરલાના હૃદયમાં અનેક જાતનાં હુઃખના ઉભરા આવ્યા. પતિને ઘેર આવવાનો સમય થયો જાણી પ્રપંચી પ્રમદા આપોઆપ નિઃશ્વાસ નાખવા લાગી. અને આંસુની ધારા વગાવવા લાગી ગિપિન રમત-ગમતથી પરવારી ઘેર આવ્યો ને “બા બા” કરતો બોલવા લાગ્યો. અને એ અરસામાં રવિકાંત ઘેર આવી પહોંચ્યો.

રવિકાંત ઘરમાં પગ મૂકતાં જ ગિપિનને રડતો બોધ બોલ્યો:

“કેમ રડે છે ગિપિન!”

“મહારી બા ક્યાં છે?” કહેતો હુસકાં ભરવા લાગ્યો.

રવિકાંત તરત પોતાના પ્રાયવેટગૃહના દાર પાસે આવ્યો તો દાર અંદરથી બંધ થયેલું છે એમ તેણે જોયું. એટલે તેણે બહારથી શોકળ ખખડાની પલ્લુ અંદરથી જવાબ મળ્યો નહિ.

“અંદર કેણું છે ?” રવિકાંતે જૂન મારી.

છતાં પણ અંદરથી જવાબ ન મળ્યો. તેમ દ્વાર પણ ન ઢચ-
ડચું. આખરે મુશીલાને તેણે પૂછ્યું: “મુશિલા! બિપિનની બા
ક્યાં ગઇ છે ?”

મુશીલા:— “અંદર જ છે.”

રવિકાંત ક્રોધિત સ્વરે બોલ્યો:

“કમાડ ઉઘાડે છે કે નહિ ?

પ્રમદા સમજી કે “હવે તાણી ઝાલવામાં માલ નથી.”

ઝેટલે તેણીએ દ્વાર ખોલ્યું અને ગુપ્તગુપ્ત બિછાનામાં સુઇ મઇ
અસુવાનાં આ રક્ત નેત્ર, મલિન મુખ, અને નિકળતા શ્વાસ જોઇને
રવિકાંત સમજી ગયા કે “મારા પર અવશ્ય આજ કંઇ દુનિ દર-
માન ભરશે.”

અસુવા માટે એ વાત કંઇ નવી ન હતી.તેણી જ્યારે નવું
ધરાણું કે નવું કપડું લેવાના નિશ્ચય પર આવતી. ત્યારે તેણીનું સ્વરૂપ
આજના જેવુંજ થતું હતું. અને રવિકાંત, માગણી મુજબ અપારાને
પ્રસન્ન કરતો હતો.

આજની અસુવાને જોઇને તે બોલ્યો:

“વળી આજે શું થયું છે ?”

પ્રત્યુત્તર કંઇજ નહિ.

રવિ: “બોલતી કેમ નથી ? શું થયું છે ?”

રવિકાંત કેમ જાણે ગૃહની દિવાલને પૂછતો હોય તેવું થયું.
અસુવા તો પથરવત્ પોલીજ રહી. ન આખ ઉઘાડી સામે જોયું
કે ન કંઇ ઉત્તર આપ્યો.

રવિકાંત ગુસ્સામાં બોલ્યો:

વિ. ૩.

“ આજે શું છે ? કેમ જવાબ નથી આપતા ? ”

આટલી હદે વાત આવી ત્યારે અસુખા ધીમે અવાજે, અર્ધ-આંખ ઉઘાડીને બોલી: “ શું કહેા છો ? ”

રવિ: “ છેક આટલી વારે તને બોલવાની મરજી થઇ કેમ ? હું નહોતો બજુતો કે તું બહેરી છે. નહિતર હું ક્યારનો બોલાવી રહ્યો છું ને ઉત્તર કેમ ન મળે ? ”

અસુખા: “ હા, હું બહેરી છું, મુંગી છું, કાંણી છું, આંધળી છું ! તેમાં કોઈને શું ? મને કેમ જોઇ શકતું નથી. હું કોઈની આંખોમાં ખટ્ટી રહી છું તો પછી તેવું મને સાચ સાચ કેમ કહેવામાં નથી આવતું કે હું અહિંથી ચાલી જાઉં ! મારા જવાથી સૌની આશ્વિત ટળી જશે. અને કાળજી ટાલું થશે ! ”

રવિકાંત કચેરીમાં આખો દિવસ તનતોડ કામ કરીને ઘેર આવ્યો છે; પરંતુ એક બે મિનિટ વાતો કરીને તેનો પરિશ્રમ કોણ દુર કરે ? અસુખાના આજના શબ્દો સંજોગીને—અસુખાનું આજનું સ્વરૂપ નિહાળીને રવિકાંત કોષથી બોલ્યો.

“ રોજ રોજ કહે છે કે હું ચાલી જાઉં ! હીક છે, જા, આજ નહીં ચાલી જા. જોઈ તો ખરો કે તું ક્યાં ચાલી જાય છે !

અસુખા: “ શું કંઈ મારે જવાની કંઈ જાયો જ નથી કેમ ? મારા પાપને ઘેર જમ્યા. ”

અને એટલું બોલીને આજ ઉપર વીજળી વડી પડી હોય એવા અસહ્ય દુઃખનો આધાત દેખાડવા મહેલેથી રહવા લાગી.

રવિકાંત તેને શાંત કરવા લલચાવ્યો. પરંતુ તેમ કરવા જતાં તેણી શાંત થવાને બદલે અત્યંત આકંઠમય બનશે એમ ધારીને તે તરત બહાર નિકળી આવ્યો. પરંતુ બહાર તેને આરામ મળ્યો નહિ. એટલે આજ

કલાક બાદ પાછો તેણીની પાસે ગયો અને જોયું તો અસુધા એજ રીધમાં મોઢાપર સાડીના છેડા ઝોઢી બિઝાનામાં પડી છે. રવિકાંતે તેણીની પાસે જઈને પૂછ્યું:

“પણ કહી શકે તને આજે શું થયું છે?”

અસુધા કંઈપણ બોલી નહિ. ઘણીવાર મુઠી જવાબની રાહ જોઈ પણ જ્યારે જવાબ નીકળ્યો ત્યારે રવિકાંત આત્મચ્છ બોલવા લાગ્યો:

“જેના બાગમાં જે લખ્યું છે, તેને કોણ ટાળી શકે છે? લલાટની લીપિને કોણ છેડી શકે છે. આજે હું કંઈ ઉમેદથી ઘેર આવ્યો ને હાથ! આવતાં શું જોયું? અનુમાન્યું હતું કંઈ ને દેખવામાં આવ્યું કંઈ! એક વરસ થયા ચંદનદાર માટે મારી ખુશામદ થતી હતી, તો આજે મેં તેની કદર કરીને ચંદનદાર બનાવવાની વરદી આપી દીધી એટલે મહેને એજ આશા હતી કે આજે ઘેર જતાં મહારો વિશેષ સરકાર થશે. પણ એ સરકારનાં સંગીત કોણ ગાય?”

ફણવાર અટકીને રવિકાંતે આગળ લખાવ્યું:

“ચંદ્ર કહેતો હતો કે અત્યારે ચંદનદાર બનાવરાવવો મુશ્કેલી રાખે, ‘ને પ્રથમ એક આફિસ રૂમ’ બનાવરાવવો. પણ મેં પોતેજ વિચાર્યું કે ‘આફિસ રૂમ’ તો થશેજ. કારણકે તે અર્ધ તો તૈયાર થઈ ગયો છે એટલે હવે અર્ધ તો અવશ્ય બેઠા મોઢા તૈયાર થશેજ.”

આ સામગ્રીમાં અસુધાથી રહેવાયું નહિ. મૃતદેહમાં જેમ અચાનક ચિત્તન્ય આવે તેમ અસુધા બોલી ઉઠી:

“એ બંને માણસોના પ્રયત્નથી તો હું બળીબળીને આ દશાએ પહોંચી તોપણ તેને શાંતિ થતી નથી કે હજી પણ મને વધારે બાળવાના અખતરો અજમાવે છે?”

રવિ: “એ બન્ને માણસો કોણ? અને તેઓએ ત્યાં શું અનિષ્ટ કર્યું છે કે જોયા તું આમ એકાએક બળીબળી રહી છો?”

અમુ: “શું અનિષ્ટ કર્યું છે તે તમે અને પૂછો છો કંયે દહાડે? તેણે અનિષ્ટ કરવામાં હવે શું બાકી રાખ્યું છે?”

રવિ: “જ્યાં સુધી તું સ્પષ્ટ પછે નહિ કહે ત્યાં સુધી હું શી રીતે સમજી શકું? માટે તું કહે કે એ બન્ને કોણ?”

અમુ: “કોણ તે કોણ? જે આપના ઘરનાં માલિક અને તેનાં વહુ-રાણી છે તે. એ બન્ને તો મદારા લોહીનાં તરસ્યાં છે. તેમાં માલિક તો મારી પાછળ જ પડ્યો છે. અને કદાચ મળવાનું છે. આ મળ્યું છે એવું સાબળીને તો તેના જાન નિકળી જાય છે. કેમ જાણે તેની કમાણીમાંથી તમે અને બધું લાવી આપના દો!”

રવિ: “ચંદ્રવદને અત્યાર સુધીમાં કોઈ દિવસ પણ મરને કહ્યું નથી કે તને ધરેલું કે કપડું ન અપાવવું. એણે તો બોલેભાવે માત્ર એટલું જ કહેલું છે કે કોઈ આવે જાય છે ત્યારે તેને બેસવા ઉઠવા મટે બહુ હરકત આવે છે અને આપણું ખરાબ દેખાય છે માટે પ્રથમ ‘ઝોકિસ્ટ રમ’ તૈયાર થાય તો સાફ છે.”

અમુ: “તમે દરેક રીતે બોળા છો એટલે તેની પ્રપંચી વાતમાં શું સમજો? એમ કહેવા નથી આવતી કે તેનાથી તમારી બુદ્ધિ ઓછી છે. પણ એટલું જ કહું છું કે તમે હકમના સાફ છો. છળકપટની વાત જનારને નથી જાણતા. ચંદ્રવદને તમે જેટલી રીતે સીધા અને બોળો સમજો છો તેટલી રીતે તે સીધો અને બોળો નથી. ઝોકિસ્ટમ પુરો કરાવી લેવામાં તેની શી મર્યાબદ્ધ

છે તે તમે નથી સમજતા ? એકિસરમ થવાથી તમારી મહત્તા વધશે એવું જો તે કહે છે તે મિથ્યા છે, પણ અત્યારે તે જેમ પડોશીને ત્યાં બેસીને દિવસ ગુજારે છે, તે એકિસરમ તૈયાર થવાથી ત્યાં બેસી દિવસ ગુજારશે. અને પોતાના લક્ષમાં દોસ્તોની મિજલશો કરશે. ઉપરાંત બીજી વાત એ છે કે એકિસરમ થવાથી ‘મજીયારાં’ મકાન હોઈ, અંતે તેને તેમાંથી અર્ધો ભાગ મળે ! પરંતુ જો મહાઈ ઘડેલું થાય તો જ્યારે જુદાં જાડાં ત્યારે તેને તેમાંથી ભાગ મળી શકે નહિ. માટે જ ધરાણું વિલંબમાં નાખી એકિસરમ બનાવવાની તે તાકીદ આપે છે.”

રવિકાંત વ્યવહારની બાબતમાં કંઈપણ સમજતો નહતો. નોકર તરીકેની દરજ્જા બદા કરી, કચેરીમાં તનતોડ કામ કરીને સરદારનું મન છતી લેવાનું જ વળી તે સમજતો હતો. અમુકવાની વાત તેણે આ પ્રસંગે અક્ષરસઃ સત્યમાની, અને આવી વાત ઘણે દિવસે અમુકાએ આજેજ કહી પોતાને વાકેફ કર્યો તે સંબંધમાં મનમાં તે અમુકાને ઉપકૃત બન્યો. અને નક્કી સમજાયું કે : “એજ હેતુ સાધવા માટે વખતો વખત અન્ય અર્થના કાર્યને વિલંબમાં નખાવીને ગૃહકાર્યનાં સુધારા વધારામાં ખર્ચ કરવાની તે સલાહ આપે છે.”

કોઈ મદન બેઠની વાત જાણવા મળી હોય તેમ રવિકાંતને લાગ્યું અને તેણે અમુકાને કહ્યું :

“તે હીક ચેતાવ્યો. અને તે પણ વખત સર. અને તેની આવી સ્વાર્થમય પ્રાપ્તિ સુખાની પ્રથમ ખબર પડી હોય તો મકાનના કામમાં એ કંઈક પણ ફેર ન બતાવત.”

અસુ: “ ખરું... પણ તમે તો નથી કોઇ દિવસ મારી વાત સાંભળતા કે નથી મને કોઇ દિવસે આવા ખોટા બહાને પણ કંઈ પૂછતા. ને સમજી બેઠા છો કે મ્હારો ભાઈતો ભરતજ છે. લક્ષ્મણજ છે. પછી હું આપ મેળે બસબસ કરવા માંડું તેનું શું પરિણામ આવે ! બાકી ખરું પૂછોતો મેં તો તેની સ્વાર્થ-બુદ્ધિ પ્રણાં લાંબાં સમયથી પારખી લીધી છે.”

રવિ: “ અસુ ! શું ! દેવે જોઈ હું કે ઓદિસરમ કેમ તૈયાર થાય છે ? વાર માલિકની વહુની બાળતમાં શું જાણવા જોવું છે ?

અસુ: “ એનીતો વાતજ ન પૂછો. બની ગયા છે મ્હોટા મહારાણી. ચંદ્રવદનને પણ તેણે વશ કરી લીધા છે. તેની સામે એક પણ પણ ઉભા રહેવાની કોની તાકાત છે ? મનમાં આવે છે તેમ વર્તે છે, મને કે તમને કંઈ ગણત્રીમાંજ લખતી નથી.

આખા મહોલ્લાની ઓઝો તેણીનાથી ડરે છે. હું પણ તેના કરથી ગુપ્તગુપ્ત આ રમમાંજ પણ—પુરાઈ—રહું છું. તેણી માર તથા તથા તમારું વખતો વખત વાણી અને વર્ણનથી જે અપમાન કરે છે એ અખાય તો મ્હેં વધારે કંકાસ થાય એ ધાકથી તમારી પાસે કોઇ દિવસ ઉબેલ્યો નથી.”

રવિ: “ શું તે આપણું અપમાન કરે છે ? એટલી ઉન્મત ? ખાય છે તેનું જ ખેદ છે ?,,

અસુ: “ હા. પણ એ તુફાની સિખામણ તેને કોણ કહે ? કોની તાકાત છે તેણીને હું મ્હારો પણ કોઇ કરી શકે ? જીભજ જેથી કહાડે ! હું તો તેનાથી તોળાક પોઝરી ગઇ છું ! મારાથી અપણું અપમાન સાંપી શકાતું નથી.

રવિ: “ તે અપમાન જેવું શું બોલે છે, તેણે સંભળાવ.”

અમુ: " બોલવામાં તે કંઈપણ બાકી રાખતી નથી. શું એ વાત તમને મળે ઉતરશે ? "

રવિ: " કેમ નહિ ? "

અમુ: " તો સાંભળો. આજે એક ફેરીયો રમકડાં વેચવા માટે આવ્યો હતો. બિપિનનો સ્વભાવ કેવો છે તે તો તમે જાણો છો. થોડો સમજાવ્યેક છતાં તેણે ન માન્યું એટલે ન છૂટકે કડવી બાઈ પાસેથી પૈસો ઉછીનો લઈને મેં તેને એક રમકડું અપાવ્યું. સરલા વહુને સાથી અત્યંત ઈર્ષ્યા મળ. તરતજ કૃષ્ણને સાથે લઇને ત્યાં આવી. અને હાથે હાથ એક રમકડું ઉપાડી કૃષ્ણના હાથમાં આપી પૈસો આપવા માટે મારી પાસે પૈસાની માગણી કરી. મારી પાસે ક્યાં પૈસો હતો કે હું આપું ? મેં ના પાડી એટલે એ જેમ આવ્યું તેમ બોલવા લાગી. "

રવિ: " તે શું બોલી ? "

અમુ: " એ બધું તે શું મને અત્યારે યાદ આવે ખરું ? હું સરળ, સીધા સ્વભાવની તેની એવી 'વાંકી વાતો' શી રીતે યાદ રાખી શકું ? મહોશ્વાનાં માથુસો ત્યાં હાજર હતા તે સર્વે એ તેણીના શબ્દો સાંભળ્યા છે. તમને તે વિગતવાર સાંભળવું હોય તો કાલે આપણે ત્યાં હું કડવી બાઈ બોલાવી લાવીશ, એ બધું કહી બતાવશે. "

રવિ: " જરૂર કડવીને બોલાવજો. મારે તેણીના મ્હોંથી બધુંજ અક્ષરે અક્ષર સાંભળવું છે. "

અમુ: " વાર. કાલની વાત કાલે. પણ અત્યારે હું તમને એક વાત પૂછું તો સત્ય ઉત્તર આપશો ને ? "

રવિ: " હા. પૂછો હું જુદું બોલીશ નહિ. "

અસુ: “ચંદનહાર, સાચેજ બનાવવા આપ્યો છે?”

રવિ: (હસીને:) “હા. આપ્યો છે, કેમ?”

અસુ: “તમે કહ્યો છો કે આપ્યો છે. પરંતુ તમારા મ્હોં પરના બાવો કહે છે કે નથી આપ્યો:”

રવિ: “તો નથી આપ્યો.”

અસુ: “ત્યારે મને ખોટું કેમ કહ્યું?”

રવિ: “અત્યારે તો ખોટુંજ માની લે. પરંતુ આવતી કાલે તે સાચું થશે.”

અસુનાએ શાંતિ અને નિરાંતના શ્વાસ ખેંચ્યા. તેણીને હવે કંઈ પ્રશ્ન વધારે બોલવાની જરૂર રહી નહિ.

મુશિલાને ગુપ્ત વાત સાંભળવાનો એક જળશૈ રોમ-શોખ-હતો, તેથી તેણીએ કમાડ પાસે કાનરાખીને આ ‘પારેવા-ગીધણી’ વચ્ચે જે વાત થઈ તે બરાબર સાંભળી લીધી. અને સરલા પાસે જઈને કહી સંભળાવી.

દિવસે બનેલી રમકડાં બાળતમાં એ દંપતી વચ્ચે શ્રી વાત થશે, તે જાણવાની સરલાને અત્યંત ચટપટી હતી તે ચટપટી મુશિલાએ મટાડી. સાંભળ્યા પછી વધારે ખાતરી કરવા સરલાએ દાસીને પૂછ્યું:

“તું તું ખરું કહે છે?”

મુશિલા: “હા. મેં પ્રથમથીજ નથી કહ્યું કે જે દિવસે અસુના શેઠાણી રીસાય છે, ત્યારે તેને કંઈને કંઈ નવું ધરણું પ્રાપ્ત થાય છે!”

સરલા: “ત્યારે આજના રિસાયણમાં કંઈ મળ્યું?”

મુશિલા: “હા. ખાસો મળ્યો સવાશેર સોનાનો નંબ જડેલો ચંદનહાર.”

પ્રકરણ ચોથું.

“ નહાના શેઠની શોધમાં ”

ભીનું નામ અબળા છે. તેણીનું સમ્પૂર્ણ બળ પાત છે. પતિના બળ વડેજ તે બળવંત રહી શકે છે. ”

“ મંગલ ”

જે રાત્રિએ ‘ પારેવા-ગીધણી ’ વચ્ચે વાનચીન થઇ હતી, તે રાત્રિએ ચન્દ્રવદન ઘેર આવ્યો નહતો. મહોત્સવામાં કોઇને ત્યાં રાત્રિ જાગરણ નિમિત્તે બજન કર્તન દતાં ત્યાંજ ગ્લેહ હતો.

સરલા, પોતાના પતિની પ્રકૃતિને સારી પેઠે સમજતી હતી. પણ રમકડાંના પરિણામે ‘ રવિ-અસુયા ’ વચ્ચે થયેલી વાનચીન કહેવાથી અચાનક સત્યગી રવભાવના પતિના અંતરમાં પ્રચંડ દુઃખાગ્નિ પ્રદિપ્ત થશે એવું માની તેણી બે ઘડી નો શન રહી; પરંતુ થોડી વખત બાદ તેણીના હૃદયમાં એજ વાતે ધર ધાક્યું. કંટાળીને તે નિદ્રાવશ થવાના વિચાર પણ આવી. સૂતો. પણ નિદ્રા આવી નહિ. આખરે બેસવાથી નિદ્રા આવશે એન સમજી બિજાનમાં કંઈવાર સૂઈ બેઠી પરંતુ નિદ્રા તો નજ આવી. એટલે તેણીએ સુશિલાને મોકલીને પતિને બોલાવી લેવાનું વિચાર્યું. આ વખતે સુશિલા બરાનંદમાં સૂતી હતી. સરલાએ તેને જગાડી અને કહ્યું: “ જરા બને સુશિલા! તારા નહાના શેઠ ક્યાં છે, એ ખબર કાઢતો. અને મને તો બોલાવો આવ. ” સુશિલા: “ અત્યારે મોડી રાત્રે હું તેમની ક્યાં ખબર કાઢું? તેઓ

ક્યાં હોય એવું આટલી મોડી રાત્રે મને કોણ ખતાવે? ”

સરલા: “ જોને ત્યાં આજે બજન કર્તન છે. તેને ત્યાંજ દશે એમ હું અનુમાન કરું છું! ”

ન્હાની શેઠાણીનો હુકમ સ્વાધી તે બિચારી બગી તો ખરી પણ આંખો ચોળતી ચોળતી ભારે અવાજે બોલી: “હું ત્યાં કેવી રીતે જાઉં? શેઠાની બીડ એટલી હશે કે હું ન્હાના શેઠ પાસે શી રીતે જઈ શકીશ?”

સરલા: “શું તું આજે પહેલી વખતજ જાય છે? શેઠાની બીડમાં તું કોઈ દિવસ નથી ગઈ.”

સુશિ: “હું તમારા આ પ્રશ્નનો ઉત્તર હું અત્યારે ન આપી શકું. પણ જ્યો, હું જાઉં છું.”

જોમ કહી મોડી રાત્રે બિચારી સુશિલા દુઃખી સરલાના આગ્રહથી ચન્દ્રવદનની શોધ માટે નિકળી.

સુશિલાના ગયા પછી સરલાના હૃદયપરથી દુઃખનું વજન કંઈક હલકું થયું. મનની વ્યથા ઓછી થઈ, ચિત્ર વૃત્તિ સ્થિર થઈ. બહુવાર સુધી ‘ચન્દ્રવદનની શોધ જોતી કાપર બની, ને આખરે તેણી સુઈ રહી.

સુશિલા ઘેરથી નિકળી પરભારી જેને ત્યાં ઉત્સવ હતો, તેને ત્યાં ગઈ. જુએ છે તો ભજન-કીર્તનની ધુન જાગી રહી છે. ભજન બોલનાર અને કીર્તન કરનારની સંખ્યા વધારે હતી, તેમ તે સાંભળવા આવેલા પ્રેક્ષકોની સંખ્યા પણ વધારે હતી. અને તેથી બીડ એવી તો મળ્યુત હતી કે બિચારી સુશિલા ચોતરફ ફરી વળી પણ તેણીથી અંદર પ્રવેશી શકાયું નહિ અને તેથી તેણી તરતમાં ચન્દ્રનો પતો મેળવી શકી નહિ.

પ્રેક્ષકોનાં તન મન, ભક્તિ રસમાં તરબોળ થઈ અમત્રા હતા. એટલે સુશિલા કોઈને ‘ચન્દ્રવદન શેઠ છે કે?’ જોમ પૂછતી, તેનું કોઈ પણ ઉત્તર આપતું ન હતું. આખરે કંટાળ્યાને તે પણ ભજન કીર્તન સાંભળવા ઉભી રહી.

ધણી વાર પછી તેણીની દષ્ટિ સારંગી વગાડનાર પર પડી. એ સારંગી વગાડનાર ચંદ્રવદન હતો. પણ તેને બોલાવવો કેવી રીતે? સુશીલા તેના સામું અનિમિષ નયને જોતી ઉભી રહી હતી. એવા ઉદ્દેશ કે ચંદ્રવદનની દષ્ટિ પોતાની પર પડે તો આંખના ધસારે બોલાવી લેવાય, પણ ચંદ્રવદન એટલો તો રંભાઈ મથો હતો કે તેને પોતાના દેહનું પણ ભાન ન હતું. તો પછી સુશીલા તરફ દષ્ટિ કરવાની તેને ક્યાંથી કુરસદ મળે?

નિદ્રા એ એક બયયુક્ત બવરણમાં મુસાફરી કરી તપી ગયલા મનજને શાંતિ આપનાર અને આશિર્વાદ રૂપ છે. નિદ્રાવસ્થામાં ગમે તેવું દુઃખ, ભુખ, શેમ આદિ અનેક આવરણો વિસરાઈ જવાય છે ને પ્રાણીને એ ધડી રાહત મળે છે, આવું સાધન પ્રાણીના માટે આ સંસારમાં ખીજું કયું હશે? દિવસે સંસારની ખટપટથી પ્રાણીને જે ઉદ્દેગ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ઉદ્દેગ રાત્રિએ નિદ્રાના લીધે દુર થાય છે. માટે નિદ્રા એ કુદરતની મીઠી ધડી છે. શાંતિના દ્વેર છે. અને સર્વ પ્રાણીના માટે પ્રીય છે. એટલા માટે આપણે જ્યારે આપણાથી કંઠાળ્યા હોઈએ, કે બહારથી હેરાન થયા હોઈએ, ત્યારે કેહીપીલું લેવાની, જુમાર કે અન્ય કોઈપણ રમત રમવાની, કે વૈરાગ્યનો ઉપદેશ સાંભળવાની એવી એવી સલાહો સાંભળવા કરતાં કુંભકરણની સલાહને જ માન આપવું. અને લાંબી નિદ્રા ખેંચવી કારણ કે નિદ્રા-તેના દેખીતા અર્થમાં-તેમ જ અલંકારમય અર્થમાં-નિદ્રાની વૃત્તપ્રભાવ દેખાડનારી ચીજ છે.

આવી અલોકીક શુણવાળી-માહાત્મ્યવાળી-નિદ્રામાં સરલાદેવી પોતાના પ્રિય ભૂત રૂપને હૃદય સાથે આંખીને સૂતી છે.

પ્રભાતે એ અને સરલા કળકળીને જાગી ઉઠી. પણ ચંદ્રવદનને લાઇને સુશીલાની સુધી આવી ન હતી.

પ્રકરણ પાંચમું.

“લયંકર ભૂમિકા”

વાંચકને થાદ હશે કે આગળ વિધવા બાપ કડવીનું નામ આવી ગયું છે. તો હવે આ સ્થળે તેની કંઈ વધારે ઝોળખ આપવાની અગત્ય સમજાય છે.

રવિશંતના ધમ્મી દશ-બાર ધરની છેટે કડવીનું ઘર છે. અને તે ઘરમાં એક બાળુ સાથે સાથે પેટાઘર પણ છે. તેમાંથી એક સુવા બેસવામાં વપરાતું અને બીજું રસોઇ માટે વપરાતું. એક ન્હાની ઝોરડી પણ હતી. જોખંઝે તેટલું આંગણું પણ હતું. આંગણનાં દક્ષિણ બાગમાં એક ન્હાનો બગીચો હતો. બગીચામાં ફુલ હોડ ઉપરાંત મ્હોટા મ્હોટા વૃક્ષો પણ હતા. ઝોસરી અને આંગણાનું બોયતળીયુ એવું સફાઈથી લીપેલું હતું કે તેના પર કદાચ સિન્દૂર જેવી વસ્તુ પડી જાય તો જેવી તેવી-જેટલી ને તેટલી ચપટીમાં ભેવાથી ઉચકાઈ જતી. આ ઘરમાં ફક્ત વિધવા કડવી એકલી જ રહેતી હતી.

કેડવીના દેહને રંગ, ગુલાબના ફુલ જેવો, ચમ્પાનાં પુષ્પ જેવો, માલતીના પુષ્પ જેવો કે સૂર્ય-ચંદ્રના પ્રકાશ જેવો ન હતો, પણ આજસુ અને ઠપકો ખાવાને ટેવાઈ ગયલા ઝોફિસના પટ્ટાવાળાના હાથથી સાફસુદ થતા કચેરીના કલાઈનાં કલમદાનમાં રહેતાં ખડીયા અદરની કળી ચાહી જેવો, અથવા આચાર-વિચારને નહિ ઝોળખતી એવી કુતડ ઝીના રસોડાના બાપરા નીચે હુમાડાથી બંધાઈ રહેલા ધુંસ જેવો હતો ! કદ ઠીંચણું શરીર નહું, માથા પરના વાળ

નાના, અને હાંત મોટા હતા. આંખો રાતી હતી. પણ 'ચીપીયા' થા તે એક મિનિટ પણ મુકન રહી શકતો નહિ. નીચેનો હોઠ કંટના હોઠની પેઠે લટકતો હતો. પગના આંગળીઓ કેમ જાણે એક બીજી-પર-પર-લડી વઢી અમોલા લઇ એકી હોય તેમ અલગ અલગ રહેતી હતી. કડવી, પોતાના પિતાની મોટી પુત્રી હતી, તેણીના પિતા, તેણી દશ બાર વર્ષની થઇ ત્યાં સુધી તેણીને પુત્ર તરીકેના પોષાક પહે-રાવીને સાથે જ ફેરવતો. તેણીનું વય આપારે આસરે ચાલી ન વર્ષની લગભગ હતું. અને છેક બચપણથી જ પતિ મૃત્યુ પામી જતાં તેણી વિધવાપદને પ્રાપ્ત થઇ હતી.

હમણાં હમણાં તે કપાળમાં નિલક કરતી થઇ હતી. અને ગળામાં અને હાથમાં ટુલસીના બેરખા ધાલની હતી મહોલ્લાનાં સવે લોકો તેણીને 'કડવી' ને બદલે 'બગતાણી' કહેતા થયા હતા. એટલે આપણે પણ તેણીને કડવી નહિ કે'તા બગતાણી જ કહીશું; અને તેજ નામે ઓળખીશું.

પ્રભાત થતાં કૃષ્ણને સાથે લઇ શ્રીરામકૃષ્ણનું સ્મરણ કરતી સરલા બહાર આવી કે તરત જ સામેથી બગતાણીને આવની જોઇને તેણી પાછી ધરની અંદર ચાલી ગઇ. બગતાણી અસુખાના ઘરમાં ગઇ. એ જોઇને બગતાણી તથા અસુખા વચ્ચે શું વાત થાય છે તે સાંભળવા તેણીએ પોતાના કાનને સતેજ તો કર્યા, પરંતુ જ્યારે તે કંઈ પણ સાંભળી શકી નહિ, ત્યારે તેણી ઘર કામમાં લાગી.

બરાબર એક કલાક સુધી બગતાણી અને અસુખા વચ્ચે વાત ચાલી. જ્યારે સલાહ અને વિચાર 'પરસ્પર અનુકૂળ' થયા ત્યારે બગતાણીએ સરલાને બોલાવીને કહ્યું:

“ નાની વહુ ! જરા એક વાત સાંભળી જાઓ ! ” બિચારી સરલા-આશતનું પહીકું-બગતાણી પાસે દબાયલા શાસે આવી. અને બોલી : “ શું કહો છો ? ”

બગતાણીએ બનાવટી દુઃખનો ભાવ જણાવીને કહ્યું :

“ વાત એવી છે કે તમે કાંઈ વાત અસુમાને કહેવા મોકલો તો તેણીને કહેવી જોઈએ, અને અસુમા મોકલે તો તે તમને કહેવી જોઈએ. તેમાં મારી કસુર નથી. એટલે મારા પર તમે કાંઈ ખોટું લગાડશો નહિ. અત્યારે મારી ગતિ તો સીતા હરણના ‘ મારીય ’ જેવી છે. ”

સરલા બગતાણીની આવી બચકર જુમિકા સાંભળીને બચથી કંપવા લાગી. તેણી વચ્ચે જ બોલી ઉઠી :

“ વાતને વધારવાની મતલબ નથી. અસુમાએ જે કહાવ્યું હોય તે કહી નાખો. નાહક તમારી વાતની જુમિકા સાંભળીને મ્હાઈ હૃદય વધારે દુઃખાય છે ! ”

સુગ : “ હૃદય દુઃખાવાની તો વાત છે જ ! હ્યો, સાંભળો ! અસુમા કહે છે કે એક સાથે રહેવાથી કંકાસને ખટપટ વધતાં ગય છે, માટે આજથી તમે તમારું રસોડું જુદું કરો. તેણી તેનું રસોડું જુદું કરે. ”

આ સાંભળીને સરલાનો તો ટેબો જ થઈ ગયો !..... એટલુંજ નહિ પણ કેમ જાણે પોતાના શિર પર અચાનક વિજળી પડી હોય તેમ તેને લાગ્યું. જે બીકથી તેણી અસુમા સામું કદી પણ ઉઠ્યા સાદે બેસતી નહિ, જે બીકથી તેણી અસુમા તરફના ગરમા-ગરમ, તીખા, અને તમતમાટ ભરેલા તિરસ્કારને સહન કરતી, અને જે બીકથી ગળ ઉપરાંત, ધરતું અતોલ વૈતક કરતી, તે બીક આજે

તેણીની સમિપે આવી ઉભી રહી. જે આમાંથી કલ્પનાથી ચિત્રાઈ અદશ્યપણે ગુપ્ત રીતે જણાતી હતી તે આજે મુર્તિમાન દેખાઈ. આ વખતે રવિકાંત ધરમાં નહતો. તેમ તે આ કંધકાની ખાતને જાયતો પણ નહતો. એટલે ધરમાં આવતાં જ આ સર્વનો દોષ માત્ર એક સરલાજી છે એમ સમજી બેસે તો પોતાની દશા કેવી થાય ? એ વિચારથી આ વખતે સરલાની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ. થોડી-વાર મુઠ્ઠી તેણી નીચી નજરે પુતળાવત ઉભી રહી. બાદ તેણીએ પૂછ્યું કે “ શું વિધિના પિતા પણ તેમ કરવા ખુશી છે ? ”

ભગ : “ શક્તિથી શિવ શું જ્ઞેહા છે ? ગૌરીનું વચન એ જ શિવનું વચન. ”

ભગતાણીની આવી પૌરાણિક દૃષ્ટાંતમય વાત સાંભળતાં, આદતમાં ધેરાયલી છતાં પણ સરલાને હાસ્ય ઉત્પન્ન થયું. પણ તે હાસ્યને રોકી અતિ કશ્ચાથી બોલી “ આ પ્રસંગે હવે શું ઉપાય કરવો ? ”

ભગ : “ હું શું ઉપાય બતાવું ? તમારું દુઃખ જોઈને તો મારી જાતી ચિત્રાઈ જાય છે ! કદાચ મહાઈ ચાલશે ત્યાં મુઠ્ઠી તો હું તું. ચિત્તપણ તમારું બહુ થાય તેવું જ ધ્યાનમાં રાખતી રહીશ, કારણકે મને તમે તથા અમુકા બન્ને સરખાંજ છો. તમે જાણો છો કે હું તો વગર તેડી કેઈને ત્યાં જતી નથી. ”

રવિકાંતે મને બોલાવીને ખાસ જણાવ્યું કે જો તું આજે રસોઈ બનાવીને મને લઈ ખવરાવીશ તો હું આજે અવશ્ય ઉપવાસ કરીશ. કારણકે અમુકા બિમાર છે એટલે તેણીનાથી તો કંઈ થઈ શકે તેમ નથી. ”

આમ થયું હવે મારે શું તેને ના કહેવી ? મને તો તે બોલાવે કે તમે બોલાવો, બન્ને સરખું જ છે. જ્યાં બોલાવે ત્યાં જવું એ મારો ધર્મ છે. આજે રસોણ કરીને ખવરાવી પીવરાવી હું ઘેર જમશ. આવતી કાલે તો તે કાંઈ બન્દોબસ્ત કરી લેશે,”

બગનાણી આટલું કહી રસોડામાં ચાલી ગઈ. બંને સરલા પોતાની શયન કોઠડીમાં આવીને મેહોટથી રડી પડી.

પ્રકરણ છઠું.

“વામાનો વજય !”

કિર્તન બ્યારે સમાપ્ત થયું ત્યારે અમુક રક્ષમ, કીર્તનકાર મંડળીના અગ્રેસરે, સારંગી બજાવવાની તરતી લીધા માટે ચંદ્રવદને આંપવા માંડી; પરંતુ ચંદ્રવદને તે રક્ષમના સ્વીકાર કયો નહિ. બંને પ્રસન્નવદને ઘેર ચલ્યા રસ્તામાં સુશીલાને તેનો બેટો થયો. કારણકે કિર્તન થઈ ગયા ત્યાં સુધી સુશીલા ત્યાં જ બેસી રહી હતી. અચાનક સુશીલાને જોઈને ચંદ્રવદને પૂછ્યું કે.

“સુશીલા ! તું ક્યા ગઈ હતી ?”

સુશીલા : “હું આપને બોલાવવા આવી હતી. પણ સાચાર કે આપ જ્યાં બેસીને સારંગી વગાડતા હતા, ત્યાં બીડ લણી હોવાથી હું આપની પાસે આવી શકી નાહ.”

ચંદ્ર : “આવી હોત તો શું લોકો તને ખાઈ જાત ? તું. કાંઈ પ્રાક્ષ નથી કે જોતા વેંતજ લોકો તને મોંમાં મૂકાશે !”

સુશીલા : “આપને તો એવું બેલવાના ટેર છે મેં બ્યારે કહ્યું કે હું

દ્રાક્ષ હું?"

ચન્દ્ર: "ખૂં. મારી તો એવી ટેવ છે, પણ તું જવાબ આપવામાં ક્યાં કોઈ છે?"

સુશિ: "જવાબો એ વાત. એવી વાત હું સાંભળવા ઇચ્છતી નથી. જોને તે સાંભળવાનો અધિકાર છે તેને જઈને સંભળાવો."

આટલી વાતચીત થતાં સુશિલા અને ચન્દ્રવદન છે કે ઘર નજીક આવ્યા.

ચન્દ્ર: "સુશિલા! એવું કોણ છે કે જોને મારી વાતો સાંભળવાનો અધિકાર છે?"

સુશિ: "બીજું તે કોણ? જોણે અને ઉંચમાંથી જગાડી આપને બોલાવવા મોકલી છે તે. ઘરમાં જઈને જુઓ એટલે જણાશે."

સુશિલા પોતાને જ બોલાવવા આવી હતી, એવા તેણીના શબ્દો પર કંઈ ઇનકાર આવ્યા નહિ. "પોતે કાર્ત્તન સાંભળવા આવેલી અને મેં જોઈ એટલે સમય સૂચકના વાપરી "હું બોલાવવા આવી છું" એ વાત ઉપગતી કાઢી છે."

એવો વિચાર કરતો ચન્દ્રવદન ઘરમાં પ્રવેશ્યો. આંગણમાં તેણે કોમને જોયું નહિ. એટલે રસોડામાં જોયું. ત્યાં નો રસોડામાં ભગતાણીને રસોડા કરતાં જોઈ. બનેલ બનાવથી બેખબર ચન્દ્રવદને કંઈ હાસ્ય કરી ભગતાણીને કહ્યું:

"લક્ષ્મીસ્વરૂપ અમારું રસોડું તૈયાર કરી રહ્યા છે?"

ભગતાણી સાથે ચન્દ્રવદને હસવા બોલવાની છૂટ હતી-ટેવ હતી. વખતોવખત તેણીને તે કહી લેતો અને ભગતાણી પણ ચુસ્ત થયા વિનાજ તેની બાતને ખંધબેરનો થાય તેવો ઉત્તર આપી દેતી. આવો બચવાર હતો, છતાં પણ અત્યારે ચન્દ્રના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાની

મગતાણીએ બેથ પથ દરકાર કરી નહિ. ઉત્તર આપવાનું તો બાણુ-
ખર રણું પથ ચંદ્રવદનની સામું પથ તેણીએ જોયું નહિ. બાણું
અબણું કરી ચંદ્રવદન ફરી બોલ્યો:

“વાણીરૂપ વારિ અબાવે ખાસી ચાતકે ક્યારેય વચનામૃતની
ચામના કરી રહ્યો છે. દયા લાવીને ચાતકને સાત કરો.”

મગતાણી કંઈપથ બોલી નહિ. ચંદ્રવદન કિર્તન ધ્વનિના આનં-
દમાં એટલો તો હાથધોયો થઈ ગયો હતો કે સહજમાં મગતાણીના
તોખા જેવું ચડેલા મ્હોં પરથી તે વિષે કશું અનુમાન કરવાની દુર-
સદમાં નહતો. આખરે તેણે હાથ જોડીને કહ્યું:

“મોટા લોકોને લાયક નથી કે પોતાના દીન અને ધનહીન
સેવકને સતાવવા! કોઈપથ જાતની કસુર થઈ હોય તો તે ક્ષત્તવ્ય
મંથ્રો. નહિતર યોગ્ય લખો તે દંડ કરો. અપરંધિ સામેજ ઉભો છે.”

મગતાણી હજી પથ બોલી નહિ એટલે ચંદ્રવદનનાં અંતરમાં
સદેહ ઉત્પન્ન થયો. અને મુશિલા પોતાને બોલાવવા આવેલી તે વાત
યાદ આવો અને ખાત્રી થઈ કે મુશિલા મને બોલાવવા જ આવેલી
હોવી જોઈએ. મગતાણીના ઉત્તરની દરકાર નહિ રાખતા તરત જ તે
સરલા પાસે ઉપરિચિત થયો. સરલા, એકલી ગડબા કરતી હતી એટ-
લુંજ નહિ પથ તેણી ખરેખર! ચિન્તાના મહાતામરના છેક ઉડા-
ણમાં ગોઠા ખાતી હતી. ગૃહમાં આવતાં સરલાની આવી કશુંદશા
જોનાંજ ચંદ્રવદન આશ્ચર્ય પામ્યો. હૃદયનો આનંદ કલેચાઈ ગયો.
ધડી પહેલાં જે મુખ ઉપર અપૂર્વ હાસ્ય હતું, તે હાસ્ય ઉડી ગયું.
કમળ સમાન દેખાતો હમેશનો મ્હેરો એકદમ શુષ્ક થઈ ગયો અને
સરીરના સમસ્તાંજ કંપવા લાગ્યા. એટલું જ નહિ પથ તે અરસામાં
તો તેના મમજમાં અનેક ભયોત્પાદક તર્ક-વિતર્ક ઉત્પન્ન થયા અને લથ

પામી ગયા. થોડીવાર તો તે શિવનેત્ર ઉઘો રહ્યો, બાદ ઉતાવળા થાસે તેણે પૂછ્યું કે:

“કૃષ્ણ ક્યાં છે?”

સરલા આંખો લુછીને બોલી!

“કૃષ્ણ ઝુલમાં ગયો છે.”

“તું કેમ રહે છે?”

“હવે તો રડવાનીજ વખત છે.”

“કારણ?”

“વિપિનના પિતાએ આજથી આપણને જુદા કાઢ્યા છે!”

“વાત તો એજ છે ના? ગાંડી રે ગાંડી! એમાં આટલો બધો બેદ કરી રહી છે? શું રવિભાઈએ આપણને જુદા રહેવાની આજ્ઞા કરી?”

“પ્રથમતો ભગતાણી સાથે જુદા થઈ જવાનું કદાચું છે.”

“તેનું કંઈ કારણ તું જાણે છે?”

“બીજું તો નથી જાણતી. પરંતુ રમકડાવાળા નજીક મારી વચ્ચે તથા મ્હોટા બાળી વચ્ચે જે કંઈ વાતચીત થઈ હતી, તે વાતના પરિણામેજ કદાચ તેમને આમ કરવું પડ્યું હોય એમ કંઈપણ અનુમાન થાય છે. સિવાય કંઈ મદતવનું કારણ કહી શકતું નથી.”

એમ કહી તેનીએ રમકડા સંબંધીની સર્વે વાત તથા તે બાદ જે કંઈ બન્યું હતું તે પોતાના પતિને કહી સંભળાવ્યું; જ્યારે ચંદ્ર સંબળું સાંભળી ચૂક્યો ત્યારે તેણે જરા હસીને કહ્યું—

“એમાં તું આટલી બધી શા માટે ભયવંત બને છે? રવિભાઈ આજે કચેરીમાંથી ઘેર આવશે કે તારતજ તે તોફાન શાંત બની જશે. અનુમાન થાય છે કે તેમણે આ વાત જરાજર—યથાર્થ—સાંભળી નથી

પણ ઉપર ઉપરથીજ સાંભળી છે. અને તેથીજ તે એમ બોલી ગયા હશે. પણ જો તેણે વિસ્તારપૂર્વક સાંભળ્યું હોત તો તે ત્રણ કાળમાં પણ એવું કથન ન કાઢત. મારે ચિંતા ન કર. એ કોઈ દિવસ આપણને પોતાથી જુદા કરેજ નહિ એવી મને ખાતરી છે.”

બોણી સરલા, સ્વામિના શબ્દો સાંભળીને સુપ્રસન્ન થઈ ગઈ. તેણે કહ્યું માર કાઢવા:

“ રવિભાઈ આપણને જુદા ન કરે તો આપના મ્હોંમાં ધી સાકર. ”

“ મ્હોંમાં ધી સાકરની તો પછી વાત પણ અત્યારે તો માથામાં થોડું તેલ પડે તો દીક છે, કારણકે મઘ રાત આખી કિન્નગરો કરવાથી થાયું ફરે છે. અને આખું શરીર અકળાઈ ગયું છે. ”

સ્વામિ સેવાપરામણ્યમાં સુંદરી સરલા, સદાય સાધજ રહેતી હતી. તેણીએ નરતજ પતિના માથામાં તેલ નાખ્યું; અને પોતાના કામળ હાથથી ધસવા લાગી થોડી વારે તેલ ઉપરથી જ્યારે કિન્નગરોથી તપી ગયલું ચંદ્રનું મથું સાંત થયું; ત્યારે તેણે ચંદ્રના આખા શરીર પર તેલ ચોળીને તેનાં શરીરને હળવું કર્યું. શરીરે તેલ ચોળાઈ રહેતાં સ્વામીને સ્નાન કરાવવા ગરમ પાણી લાવવા તેણી તવાર થઈ પણ ઝટકા ધીરજ હોવાથી ગરમ પાણી કરતાં ઠંડું પાણી વધારે સાર લાગશે એમ કહી પોતે આપોઆપ સ્નાન કરવા ગયો. પતિના ગયા પછી સરલ સ્વભાવની સરલા ભગતાણીને રસોડાના કામમાં મદદ કરવા ના હેતુથી રસોડામાં ગઈ. સરલાને રસોડામાં જતી જોઈ, અમુચા, મુચીવાને સંબોધીને બોલી ?

“ મુશિલા ! જોજે મારા રસોડામાં કોઈ ન જાય ”

મુશિલા આ વખત ત્યાં નહોતી. તે અમુચા જોઈ શકતી હતી. છતાં પણ જાણીશું તેણીએ મુશિલાનું નામ આપીને આમ

કહ્યું તેનું મુખ્ય કારણ એજ કે તેણી જેના પર ગુસ્સો કરતી તેની સાથે સીધી રીતે બીલકુલ બોલતી નહિ, કે તેની સાથે બોલવાની પણ તક લેતી નહિ. કોઈને કંઈ કહેવું હોય તો મુશિલાનું નામ દબને કહેતી.

અમુખાની આવી ધરાધાપૂર્વક સંકેતવાણી સાંભળીને સરલાદેવી જેવી આવી તેવીજ પાછી પોતાની શયનચોરડીમાં આવી. મુશિલા કંઈ કામ પરત્વે બહાર ગઇ હતી. ગહારથી આવતાં તેણીએ ભગતાણીને રસોડામાં બિરાજમાન થયેલી જેઠ સરલાને જમને પૂછ્યું:

“શું તમને આજ વિસામો આપ્યો છે કે તમે તમારી મેળેજ ત્હારો રાંધવાનો ચાર્જ ભગતાણીબાને સોંપ્યો છે ?

મુશિલા ઘણીજ હસમુખ અને આનંદી હતી. વળી કંઈ પણ બોલતી તો તેણીના બોલેબોલમાં ગર્ભિત હાસ્ય સમાવ્યું જણાતું અને બોલતાં બોલતાં પોતાને પણ નિર્દોષપણે હાસ્ય થતું. એ કારણથી આ પ્રશ્ન પણ તેણીએ હસતાં હસતાં સરલાને પૂછ્યું.

સરલા: તું મુશિલા ! “પ્રસંગ અપ્રસંગે બોળખતી નથી.

પણ-પણ-હસવામાંજ સમજે છે !”

મુશિ: “હસું નહિ તો શું રડું, શેડાણીજી ! રડે તમારા ને મારા દુશ્મન !”

આટલું બોલતાં તે નિર્દોષ હાસીની આંખમાં કોઈ અનંદી ભાવનાનાં આંસુ કબરોવા તો તરતજ પોતાના હાસ્ય મુકત સ્વભાવને તિરસ્કારી મ્હોટું મ્હોટાવી એક તરફ ખેંચી ગઇ.

સરલા: “મુશિલા ! તું બોલું ન લાવ ને સાંભળ ! રવિભાઈએ આજે અમેને પોતાનાથી જુદાં કાઢ્યાં છે; એટલે ભગતાણીજી રાંધવા આવ્યા છે, સમજ !”

મુશિ: “ત્યારે હવે મારે કાની સાથે રહેવું ?”

સરલા: “ કેમ ? ”

સુશિ: “ કેમ શું સર્વથી વધારે મુશ્કેલી તો મને આતી ”

આમ કહેતાં તે ફરી હસી પડી;

“સુશિલાને હસતી જોઇ સરલાએ કોપિત મુદ્રાએ કહ્યું:

“સુશિલા ! આવા પ્રસંગમાં પણ તું તારા હાસ્યને નથી રોકી શકતી ? ”

આ વખતે વિપિન તથા કૃષ્ણ બન્ને સાથેજ રકુણમાંથી ઘેર આવ્યા. આવતાંજ કૃષ્ણ સરલાની ચમન કોટડીમાં આવીને બોલ્યો: “ બા ! ખાવા આપ ! ”

સરલાએ પોતાનો કપ્પાણ કર હાથ તેના મ્હોં પર ફેરવીને કહ્યું:

“ જરા ખમીયા. હું હમણાંજ તને ખાવાનું આપું છું. ”

કૃષ્ણની માફક વિપિન પણ અસુખાતી પાસે ગયો અને તરતજ અસુખાએ તેને પેડો આપીને કહ્યું: “ અહિં બેસીને ખાઇલે. ”

વિપિન, માતાના કહેયુને ગણકાર્યું નહિ, અને પેડો લઇ કૃષ્ણની પાસે ગયો અને બોલ્યો: “ પેડો જોઈએ છે ? ”

કૃષ્ણ: “ હા આપ થોડો. મને ભુખ લાગી છે. ”

વિપિન: “ આપું તો ખરો પણ તને આપું ને મારી બા જણે તો મને મ્હારે, માટે નહિ આપું ! ”

કૃષ્ણ: “ મને પેડો આપવાથી તારી બા તને મારે શા માટે ? હું તને આપું છું. તે જાણીને મારી બા તો મને કંઈ મારતી નથી; એતો એમજ કહે છે કે જે ખાતું તે વિપિનને આપીને જ ખાતું. તું ખાને વિપિનને ન આપે તેમાં પાપ લાગે છે. ”

વિપિન: “ તારી બા તને એમ કહેતી હતી પણ મારી બા તો મને મારેજ, માટે અત્યારે નહિ આપું પણ જ્યારે હું મોટો થઇશ ત્યારે જરૂર તને આપીશ. ”

કૃષ્ણ: “તું મોટો ચપ્પણને હું શું ન્હાનો રહીશ? તું મોટો ચપ્પણ ત્યારે હું પણ મોટો? ચપ્પણ અને એવખતે હું તારી પાસેથી કંઈપણ માગીશ નહિ.”

આ પ્રમાણે વાતો કરતાં જન્ને બાળકો રસોડા નજદિક ગયા, વિપિને આહું અવળું જોઈને કોઈને ન દેખ્યું ત્યારે ઝટ પોતાના પેંડા-માંથી અરધ ભાંગીને કૃષ્ણના હાથમાં આપવા લાગ્યો. કૃષ્ણે લેતાં જરા આનાકાની કરી એ દર્મ્યાન ભગતાણી દ્રષ્ટિ તે તરફ ખેંચાઈ એટલે તે બોલી ઉઠી:

“વિપિન! તું જાણે છે કે મોઢ નથી દેખતું પણ હું જોઈ છું, જો તું ગોપાળને પેંડો આપીશ તો હું ત્હારી જાને કહીશ.”

વિપિન: “શા માટે? હું તો કોઈને નથી આપતો જુઓ. હું એક-લોજ ખાઉ છું.”

એમ કહી મારની બહીકે કૃષ્ણને જોડો નહી આપતા ભગતાણીના ફાટેલા ડોળા વચ્ચે વિપિને મોઢમાં મુકી દીધો. આથી કૃષ્ણ ઉદાસ મોઢો પોતાની માતા પાસે આવ્યો. દર્મ્યાન સુસિદ્ધા મોઢાલામાં બીડાઈ વાળાને ત્યાંથી પેંડો લેખ આવી એટલે કૃષ્ણ આવ્યા ને ઝટ તેના હાથમાં પેંડો આપીને ફાતી બોલી “લે આ પેંડો, કૃષ્ણ!”

પેંડો લેખને અચાન કૃષ્ણ, પેંડો ખાતો ખાતો વિપિન હતો ત્યાં ગયો ચંદ્રવદન સ્નાન કરીને ઘેગ આવ્યો. રવિકાંત પણ કચેરીમાંથી ઘેર આવ્યો. કચેરીના કામથી રવિભાઈ શાકીને આવ્યા હશે એમ સમજી તે વખતે તો ચંદ્રવદને તેને કાંઈ કહ્યું નહી ભગતાણીએ નિત્ય કર્મ કરવાનાં સાધતો તૈયાર રાખ્યા હતાં, એટલે આવીને તરતજ રવિકાંત નિત્ય કર્મમાં પ્રવૃત્ત થયો.

અનુદીન નિત્ય કર્મથી પરવારી રવિકાંત રસોડામાં જમવા જતો એ વખતે ચંદ્રવદન જમવા હાકે મારતો. જો ચંદ્ર હાજર હોય તો બન્ને ભાઈ સાથે જમવા બેસતા, પણ હાકે મારતાં છતાં પણ ચંદ્ર હાજર ન હોય તો તેવું નહીં ચલાવ્યા બાદ ન છૂટકે રવિકાંત એકલો જમી લે તો.

પણ આજે નિત્ય કર્મથી પરવારી ચંદ્ર ઘેર છે, એવું જાણ્યા છતાં પણ જમવા માટે તેને હાકે મારી નહિ ગુપચુપ રવિકાંત એકલો જ રસોડામાં ચાલ્યો ગયો. બગતાણીએ ચાળી પીરસી. રવિકાંત જમવા બેઠો.

ચંદ્રવદન વાટ જોતો હતો કે રવિકાંત હમણાં મને બોલાવશે, પરંતુ જ્યારે તેણે જોયું કે હું ઘરમાં છું એવું જાણતાં છતાં વડીલભાઈએ મને જમવા માટે નહિ બોલાવતાં એકલા જ તેઓ જમવા બેસી ગયા છે, એટલે તે આપોઆપ વગર બોલાવે જમવા માટે નહિ પણ વાતને એકત્ર કરવા માટે રસોડામાં ગયો, ચંદ્રવદન રસોડામાં ચાઢીને આવ્યો છતાં પણ તેને ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મ પ્રમાણે અને પોતે મ્હોટો છે છતાં પણ રવિકાંતે ન્હાનાભાઈને, ભાવ-કભાવે પણ જમી લેવાનું તો ન કહ્યું પણ સાચું જોવાની ઉદારતા પણ ન બતાવી.

વડીલભાઈની વર્તણૂકમાં અજળ અને ગજળ ફેરફાર થયેલો જોઈ ચંદ્રવદન સમજી ગયો તો પણ વધારે એકત્ર કરવાના હેતુથી તે નકટો બનીને રસોડામાં ઉભો રહ્યો. અને બોલ્યો:

“મ્હોટાભાઈ! શું આજે આપે અમોને જુદા થવાની આજ્ઞા કરી છે?”

રવિ: “હા. સાચે રહેવાથી રોજ કલહ થાય છે તે મારાથી સહન થઈ શકતો નથી. જુદા થવાથી કલહ યાંત થશે એમ સમજીને જ મેં જુદા થવાનું જણાવ્યું છે.”

ચંદ્ર: “ કલહ કેમ થાય છે ? ને જો થાય છે તો તે કોના દોષને આભારી છે, એ વાત આપે અવશ્ય નક્કી કરવા જેવી છે. એ નક્કી થયા પછી જો જુદા થવાની આપની આજ્ઞા થશે તો તે વાસ્તવિક લેખાશે.”

રવિ: “ એ વાત મેં નક્કી કરી લીધા પછીજ જુદા થવાનું ટલું છે.”
આટલું કહીને રવિકાંત હાથ મેઠાં ધોષ પાન ખાવા રસોડા બહાર આવીને ચટાર પર બેઠો.

ચંદ્ર: “ આપે કલહ થવાની વાત શી સાંભળી ? જે સાંભળી છે તે એકપક્ષી છે. માટે જે સાંભળી હોય તે મને કહી સંભળાવો. પછી હું જાણું છું તે સંભળાવીશ.”

રવિ: “ મને કુરસદ નથી !”

ચંદ્ર: “ તો આપની સાજા ઘિરોવંઘ ! હું નિશ્ચયી છું, લાચાર છું, પશુ જાન્યને કે પરમાત્મા સર્વેના છે. હું પૈસે મિખારી છું એટલે હું મહારી પત્ની અને કૃષ્ણ દવે તમોને ભારે પડીયે, છીયે. પશુ જે જન્મતનું પોષણ કરે છે, તેને અમે ભારે નાહ પહાયે. જેણે દાંત આપ્યા છે, તે ચ.વવાનું આપવા જેટલો નિર્દય નથી.”

આટલું કહી ચંદ્રવદન ત્યાંથી ચાલતો થયો. રવિકાંતે તેને જતો અટકાવીને કહ્યું: “ જે કંઈ મજીવારી મિલકત હશે તે પંચને બોલાવીને વહેચી આપીશ.”

ચંદ્ર: “ પંચને બોલાવવાની કંઈ જ જરૂર નથી. હું મહારા વગીલ ભાઈની સાથે કોઈપણ ચીજના માટે તકરાર કરું તેમ નથી. તમને થોડું-લાજે તે આપજો. અને ન આપો તો તમે કયાં બીજા છો ? મહારા મોટા બાઈ છો. વગીલ છો. જે તમારું

તે માઈ. તમારે ત્યાં હોય તો પણ અને સંતોષ રહેશે. મને કંઈપણ ચીજની આશા નથી, કિસ્મત અનુકુળ થશે, બાગ્યનો પાસો સાનુકુળ પડશે તો અનેક ચીજો અનાયાસે પણ આવી મળશે. પણ કિસ્મત પ્રતિકુળ હશે તો આપ કદાપી લાખ બે લાખ રૂપિયા આપશો તો પણ કાળજીપૂર્વક સાચવીને સંભાળપૂર્વક રાખવા છતાં ગમે તે રીતે પાંખો કરીને ઉડી જશે. ”

આટલું બોલીને ચંદ્ર, પોતાના રૂમમાં આવ્યાં.

અસુયા અધિરા કાને બંને બંધુ વચ્ચે શી વાત થાય છે, તે સાંભળતી હતી. ચંદ્ર ગયો કે તરતજ તે રસોડાની પાસે બેઠેલા રવિકાંત પાસે આવી અને બોલી:

“ કાં ! બેધું ? બાહ્ય સાહેબને કેટલું ગુમાન છે ? કેમ બધું આખા ધરતું પોપણ પોતેજ પુરું પાડતા હોય ! ”

રવિ : “ એ અહંકાર હવે ક્યાં સુધી નભશે ? મુર્ખ છે એટલે તે સમજતો નથી, પણ ચાર પાંચ દિવસમાંજ આંખ ઉઘડી જશે. પૈસા વિના પેટ ભરશે શી રીતે ? ”

આટલું બોલીને રવિકાંત, પોતાના પ્રાયવેટ રૂમમાં ગયો.

અસુયા, બગતાણી અને વિપિન સાથે જમવા બેઠા. અસુયાના આનંદનો આળે સવધિ હતો ! કારણ કે તેનો-એ વામાનો વિજય થયો હતો ! ખરેખર :-

“ વામા ખરે ! વિપ વેલ છે, નહિ હોર તે વામી થકે !

“ આઠાણને અળળા તણાનો પાર કે’ પામી થકે !

“ જ્યારે ખીજે છે કામિની ત્યારે અયંકર થાય છે !

“ ઇર્ષ્યા અને કદર્પમાં બાજી ખુની ખેલાય છે !

પ્રકરણ સાતમું.

“દાસી કે દેવી?”

“આ વિશ્વમાં સૌ કોઈના સરખા દિવસ જાતા નથી,
“તેથીજ સમજી સાચીથી લેશ કુલાના નથી!
“હા! તર તીજેરી એક દિન ‘તળીયું સરાયટ’ થૈ જશે,
“લાખોપતિ પળમાં ખરેખર રંક માગણ હા! થશે!
“છે નિયમ એ કુદરતતણે સુખની પડી દુઃખ થાય છે!
“ઘટમાળ આ સંસારની કમવાર ફરતી જાય છે!

મંગલ ”

ચૈત્રમાસમા મધ્યાહ્ન સમયે કલકત્તાના રસ્તામાં એક વૃક્ષની નીચે ચાલીચાલીને કંટાળેલો એક યુસાફર દીન અને મ્હાનવદને બેઠેલો જણાય છે. દુરથી જોતાં તેની કમ્બર ચાલીશ વર્ષની હોય તેમ અનુમાન થતું હતું, પરંતુ નજીક જઈને જોતાં તે ભાગ્યેજ અઠ્ઠાવીશ વર્ષની વયમાં હતો. માથામાં પચીસપચાસ શ્વેતવાળ હતા, તે વધારે વર્ષ થયા હોય એમ સૂચવતા હતા, પણ ખ્યાનપૂર્વક જોતાં ચિંતાના પ્રાણ્મયથી જ તે યુસાફર જીવાનીમાં યુદ્ધાપો બોમ્બવી રહ્યો હતો. તેના પગમાં તૂટેલા રબીપર ધુળથી ભરેલા હતા. ચાકવાથી છેક ઘૂંટણ સુધી બન્ને પાંચે ધુળ ચડી ગઈ હતી. મલમલની પશુ જીંદગી અને મીલવાળી ધોતી પહેરી હતી. બેચાર ઠેકાણે શિવેલો અને એક ઠેકાણે થીમડું મારેલો અને બટન વગરનો પણ હંથા કપડાનો મોટ તેણે પહેર્યો હતો. પાસે એક નેતરની લાકડી સિવાય તેની પાસે કંઈ જોવામાં આવતું નહતું.

પ્રાચીન-અર્વાચીનનાં શાસ્ત્રો-પુરાણો, નૌવેલ કે દંતકથાઓ-એ સર્વનું અવલોકન કરતાં એટલું તો સંદેહ થાય છે આ બહુ રંગી, અને ક્ષણેક્ષણે દગો કરનારી દગાખોર દુનિયામાં આવેલા મનુષ્યનાં જીવન એક સરખા દિવસમાં જ પથ પસાર થયા નહતા થતા નથી, ને ભવિષ્યમાં દુનિયાના અંતસ્પર્ધીમાં પણ કોઇના થશે નહિ.

આપણા અંદ્રવદનને સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ નહતો કે પોતે છુરી હાલતનો ભોગ થશે. પોતાના પિતા અઢળક દ્રવ્ય મુકી ગયા હતા, તેનો ભોક્તા મોટો ભાઇ એકજ થશે અને પોતાને ચીંથરે હાલ સ્થિતિમાં રહખવું પડશે !

પ્રિય વાંચક ! વૃક્ષ નાએ બેઠેલો મુસાફર એજ અંદ્રવદન પણ આજે તેનું અંદ્ર જેવું વહન નથી.

અંદ્રવદને થોડીવારે એક દાર્ધ નિઃશ્વાસ મૂક્યો અને તેની સાથે ઉદ્ગાર કાઢ્યો :

“ હવે હું ક્યાં જઈ ? કેને માઈ દુઃખ કહું ? કોણ સાંભળશે ? કદાચ સાંભળનાર ? મળશે તોય પણ તે મારી દુઃખદ હાલતનો વિશ્વાસ કેમ કરશે ? ”

પંદ્રના દુઃખનો-તેની કંઠંગી સચિતિનો વધારે હેવાલ આપવો યુક્ત થશે.

મોટાભાઈથી જુદા થઇ તેણે કેટલાક દિવસતો સારી રીતે પસાર કર્યા. પરંતુ જ્યારે મામના વ્યાપારીઓએ ઉધાર આપવાનું બંધ કર્યું. ત્યારે પડોશિઓનું કરજ કરીને ગૃહવ્યવહાર ચલાવવા લાગ્યો થોડા સમયનાં પડોશિઓએ પણ હાથ જોડ્યો. એટલે પછી મૂઠ અંદરની મિશ્કત ધરેણાં, કપડાં અને છેલ્લે હામ વાસણ પણ વેચીને ચલાવ્યું અંતે તે પણ પરવારી બેઠો એટલે લાચારીથી શર-

માળ ચંદ્રવદનને ઉપવાસ પર દિવસ ગુળરવાનો સમય આવ્યો. કોઠ વખતે પેટ પુરણ, કોઠ વખતે એથી પણ થોડું ને કોઠ વખતે સમુગળું પણ નહિ એવી રીતે ચંદ્રના દિવસ અતી કટથી કપાવા લાગ્યા. ધરમાં એક પોતે; સરલા કૃષ્ણા અને સુશિલા એ ચાર મૂર્તિ હતી.

રવિકાન્ત, ન્હાના બાપની આ પરિસ્થિતિ ને જાણતો હતો, પરંતુ અસુધાને આંધિન ચચેલો એ વીલ, કંઈપણ મદદ કરવાની લાગણી બતાવતો નહોતો. તેમ ચંદ્રવદન પણ મ્હોટાબાપને 'કંઈ પણ નથી જોઈતું' એમ કહી દીધેલું છતાં હવે લાચારીથી થોડી ધણી માગણી કરવા જવાનું પનદ કરતો નહોતો. એની લાચારી કરીને મળતા દ્રવ્ય પર દિવસો ગુળરવા, એના કરતાં બુખે મરી જવું એ શ્રેષ્ઠ છે! ચંદ્રવદનની આત્મા એ પ્રમાણે ગુજી રહેતો હતો.

“ગરિબ પણ પુણ્યાત્માના આશ્રયે, બિખારી ગણામ રહેવું તે શ્રેષ્ઠ છે, પણ પાપાત્મા તવંમરના આશ્રયે રહીને અમીર ગણાવું તે નષ્ટ છે.”

એવું સમજનારી દાસી (કે દેવી ?) સુશિલા જાણતી હતી કે ચંદ્રપાસે દલ્લો નથી—કતાં પણ મ્હોટાબાપએ તોરને જુદા કાઢ્યા ત્યારે સુશિલાએ ચંદ્રવદનને ત્યાં પમાર કરાવાને નહિ પણ પેટ વરીયે રહેવા—કદચ પેટનું પણ પુરું ન પડે તો બુખ્યા રહીને પણ સરલા જેવી ધર્મચરિત્રીની દાસી કંડવરાવવામાં પોને પોતાને ધન્ય માનતી હોવાથી તે ચંદ્રવદનને ત્યાં સરલાની દાસી બની રહી હતી.

એક દિવસે જુદાં કપડાં તેમાં પણ વધારે મલિન થઈ જવાથી ચંદ્ર, શરમથી બહાર જઈ શક્યો નહિ. અને સુશિલાની સાથે ઘોળીને ત્યાં કપડાં મોકલી આપી કંડવરાવ્યું કે “ઘોળને આ ૪ સાંજ સુધીમાં પાછા આપી જવા. કપડાં આવશે ત્યારે મ્હારાથી બહાર જવાશે.”

ધોળી બિચારો સરળ હતો. એટલે કાળજી રાખી કપડાં ધોઈ તૈયાર કરી સાંજના ચાર વાગે પહેંચતા કરવા ચન્દ્રવદનના મહેલામાં આવ્યો.

અસુયાએ ધોળીને જોયો અને પુછ્યું: “કેનાં કપડાં છે?”
 ધોળી: “ન્હાનાં શેઠનાં છે. બહુ મેલાં ચવાથી તેઓ બહાર જઈ શકે તેવું નહતું એટલે આજને આજ તૈયાર કરીને આપવા જઈ છું.”

અસુ: “પકરવાને પુરાં કપડાં નથી કે ખાવાને અનાજનો દાણો નથી કે વાપરવા રાતી પાછ નથી છતાં પણ ન્હાના શેઠ ધોળીના ધોયેલાજ કપડા વાપરી રહ્યા છે, તો જો કાંઈ ખીસ્સામાં હોત તો કાણુજને શું એ કરત?”

ધોળી: “એતો તમે જાણો મોટા ધરની વાતમાં અમે વસવાયા શું જાણીએ?”

અસુ: “વારૂ કપડા ધોવાનો તે મદિનો શું આપે છે?”

ધોળી: “વર્ષ દહાડે પાંચ રૂપિયા દરાવ્યા છે.”

અસુ: “દરાવ્યા છે એટલુંજ કે અત્યાર સુધીમાં કંઈ આપ્યું છે?”

ધોળી: “નાહિ. આજકાલ કરતાં દોઢ વર્ષ થઈ ગયું છે. તો પણ આજે તો કહેવું છે.”

અસુ: “કહીનેજ ખસ ન કરવું પણ જે હોય તે ઝટ પતાવી લેવું?”

ધોળી: “પણ આમલ કર્યા છતાં ન આવવાનો વાયદો કરે ત્યાં શું લઈ?”

અસુ: “હું કહું તેમ કરે તો વાતવાતમાં હિસાબ પતી ગય.”

ધોળી: “તે કેવી રીતે?”

અસુ: “સાંભળ. કપડાં વારે હાથમાંજ રાખવાને કહેવું કે કપડા તૈયાર છે, પણ પાછલો હિસાબ આપ્યા વગર કું કપડાં આપે.”

વાનો નથી. આમ કહેવાથી જો તે આપીએ તો ઠીક છે નહિતર દમ ભરાવીને સંભળાવી દેવું કે ધોવાના પૈસા આપવા મળતાં નથી તો ધોવરાવો છો શા માટે? પાસે પૈસા નહિને ધોવરાવવા દોડ્યા આવવું એ ક્યાંની રીત?”

ધોખી: “એવું કહેવાથી તો તેમને ગુસ્સો ચડે!”

અસુ: “ગુસ્સો ચડશે તો ત્હારું શું કરી શકશે? શું તને ગામ ખદાર કાઢી ચૂકશે? મેં કહ્યું તે પ્રમાણે કહેજો. અને તેછતાં પૈસા ન આપે તો કપડાં લઈ પાછો આવ એટલે ગરીબ બાણી હું તને બે રૂપિયા આપીશ.”

પ્રથમ તો ધોખી ખીચારો ઠરી ગયો હતો, પણ જ્યારે અસુયાની સંપૂર્ણ સલાહ અને ઉશ્કેરણી મળી, ત્યારે તે અકડ થયો એક તો ધોખીમાઠ, અને તેને મળી વગર ખર્ચે પરિપક્વ થયેલી ગુરરાણી અસુયામાઠ! પછી વાવડી ચસ્ટી જાય એમાં શી નવાઈ!

અસુયાની ચિખવણી પ્રમાણે બોલવાનો નિશ્ચય કરીને ધોખી ચંદ્રવદનને ઘેર આવ્યો, સરલા ધરના બારણેજ બેઠી હતી. આવતા-વેતજ ધોખીએ અસુયાના શીખવેલા શબ્દો સંભળાવ્યા: “કપડાં ધોઈને લાવ્યો છું. પણ આગળનો હિસાબ નહિ આપો તો માફ કામ નહિ ચાલે?”

સરલા: “કપડાં આપી જાઓ અને આટલા દીવસ જેમ ખમ્યા તેમ એક બે દિવસ વધુ. જે સરદારને ત્યાં રવિમાઠ છે તેમની પાસે આજે ત્હારા ન્હાના શેઠ જવાના છે. ખાતરી છે કે તેમની પાસેથી કંઈને કંઈ મળશે અને પછી તમે આવકાશ લઈ પાછા અહિં આવજો એટલે તમને પુરી નહિ તો અર્ધો રકમ પણ આપીશું.”

ધોખી: “ નહિ. મને આજેજ જોઈએ. આખા વિના હું આજ અહિંથી ખસવાનો નથી. મને રૂપિઆની અત્યારે ખાસ જરૂર છે ! ”

સરલા: “ બાપ ! આજે મારા હાથમાં એક પાપ પથ્રુ નથી. સાચું પૂછો તો એજ મુરઠેલીએ મેં સવારનો ચુસો પથ્રુ ચેનાળ્યો નથી. જો કાંઈ હોત તો હું તમને જરૂર અપિત. મારી વાત પર વિશ્વાસ લાવો. હું જુહું કહેતી નથી. ”

સરલાના હાથમાં પીતળનું કુંડું (સૌભાગ્ય ચૂડી) હતું. તેને ધોખીએ સોનાનું ધાર્યું અને બોલ્યો:

“ ચુસો નથી ચેનાળ્યો એ વાત હું કેમ માની શકું ? ”

સરલા: “ કેમ ? ”

ધોખી: “ કેમ શું ! જોના હાથમાં સોનાનાં કડાં, તેના હરમાં ખર્ચની તંગી ? બનેજ નહિ ! ”

ધોખીની વાત સાંભળી સરલાના નેત્ર લાલ થઇ ગયાં. મનમાં કોધની સાથે ઝલાનિ પથ્રુ થઇ. પરંતુ તેણીએ તુરત તો તે બાવ ગુમ રાખ્યો અને શીકડું ઢસીને બોલી:

“ બાપ ! ઇશ્વર કરે ને તમારી વાત સત્ય કરે અને મારા હાથમાં ફરી કાંચનનાં કડાં પડે. અત્યારે તો સોનું કે ચાંદી કંઈજ નથી. તમે જુવો છો તે કડાં સોનાનાં નહિ, પથ્રુ પિત્તળનાં છે. ”

એટલું કહેનામાં સરલાની આંખમાં દુઃખાશ્રુ ઉમરાયા.

“ સંસારમાં ગરીબ નેષ્ટ મનાય છે. તે હીક છે પણ જો તે ગરીબી કેવળ નીતિ, અને સત્યના પ્રકાશથી દીપતી હોય છે તો તે બધે સંસારમાં નેષ્ટ મણ્ડાય, પરંતુ પ્રભુના ઇન્સાફમાં તેથી ગરીબીનું સ્થાન ઝેદ છે. ”

સરલાની આંખમાં આંસુ આવેલા જોઈને પત્થરની સાથે વધારે ટાઢમ સહવાસ રાખનારા ધોખીના અંતરમાં પણ દયાનું ઝરણુ ફૂટ્યું. દયાના એ દીવ્ય ઝરણુના પ્રવાહમાં અસુખાનો ઉપદેશ તથાઈ ગયો. ધોખીએ કપડાં આપી દીધા અને દુઃખનો દમ ખેંચીને ત્યાંથી તે ચાલ્યો ગયો.

ધોખીના ગયા પછી મુશીલા બદારથી આવી. આવતાંજ તેણીએ સરલાને પૂછ્યું.

“ નાની શેઠાણીજી ! મોં ઉઠાસમાં કેમ છે ? ”

સરલા : “ સુશિલા ! તને કંઈજ ગમ નથી. ”

સુશિ : “ કેમ ? ”

સરલા : “ તું એટલા તો જોરથી બોલે છે કે જોનો કંઈ હિસાબ નહિ. કૃષ્ણ, માંડ માંડ સૂતો છે તો અવાજ સાંભળી જાય તો શું થાય ? ”

સુશિ : “ વળી શું થાય ? જગી જાય ! દીવસે તે વળી આટલી વાર સુધી ઉંઘાય ? નાહકે તખીયત ખરાબ થાય ! ”

સરલા : “ તું બહું જાણે છે છતાં અજાણી બનીને શા માટે પૂછે છે ? અત્યારે તે જગી જાય તો હું તેને ખાત્રાનું ક્યાંથી આપું ! ”

સુશિ : “ એ શિકર તમે કરશો નહિ. હું કૃષ્ણ માટે કંઈક લેતી આવી છું. ” એમ કહી કેળા, સંનરા, દાઢમ અને થોડીક મીઠાઈ વિગેરે સરલાની પાસે રજી કર્યું.

સરલા : “ આ બહું તું ક્યાંથી લાવી ? ”

સુશિ : “ ગમે ત્યાંથી. એ પૂછવાનું પ્રયોજન શું ? ”

સરલાએ મનમાં સુશિલાને અનેક આશિર્વાદો આપ્યા. અને મોટેથી બોલી : “ સુશિલા ! તું દાસી કે દેવી ? ”

વિ. ૪.

સુશિલા: “ એક ક્ષુદ્ર દાસી. ”

સરલા: “ નહિ. તું દાસી નથી, ક્ષુદ્ર નથી, પણ મારા ધરની મહાન દેવી છે. તારા વડેજ મારો સંસાર ઉજ્જો છે ! ”
આત્મ સ્તુતિ સાંભળીને સુશિલાએ નીચું જોયું !

પ્રકરણ આઠમું.

“ દાસીની દયા. ”

ચંદ્રવદન, ઘોડેમાં કપડાં પહેરીને સરદારને ઘેર ગયો. સરદારે, ચંદ્રવદનને પોતાની પાસે-ધર-આવવા રૂબરૂમાં પ્રથમ ફરમાવેલું હતું. ચંદ્રવદન જે વખતે તેના દરબારમાં આવ્યો તે વખતે જમી પરવારીને સરદાર આરામમાં હતો. ચંદ્રવદને સરદારના હજુરીને પોતે આવ્યો છે એવા ખબર આપવા કહ્યું; પણ ક્રોધે તેની વાત સાંભળી નહિ. હજુરીઆ મંડળમાં એકતું નામ થંચાણ હતું. તેને સૌથી સારો જાણીને ચંદ્રવદને તેને વિનયપૂર્વક કહ્યું.

“ બાઈ ! આજે મારી પાસે કંઈ પણ આવતું ઠેકાણું નથી. આલખગચ્છાં સર્જી લુખ્યાં છે. તો મ્હારી આ વાતની સરદાર સાહેબને જાણ કરો તો તમારો અત્યત ઉપકાર ? ”

થંચાણ: “ તું વખત કવખત કંઈજ સમજતો લાગતો નથી. આ વખત હજુર આરામમાં છે. ”

આ સરદારના એક પિત્રાઈ ભાઈની પ્રસંશા અને જાહોજલાલી વધારે ખ્યાતિવાન હતી. પરંતુ તે લાગણી વિનાનો હોવાથી ચંદ્રવદન તેની પાસે ગયો નહિ.

પંચાણના શબ્દો સાંભળીને દુઃખદ સ્વરે ચંદ્રવદન બોલ્યો:

“ ભાઈ ! મારા માટે બંધા થઈને તરફી લ્યો. ને સરદારને ખબર કરો. હું ગાંધ કાલનો ભુખ્યો છું. ”

પંચાણ: “ ભુખ્યો હો તેમાં હું શું કરું ? ધણું એવા રખડવા કરે છે કે હજી ભૂખ્યા છીએ પણ જ્યાં તેમને કોઈ પાસેથી એકાદ પૈસો મળે છે કે તરતજ પીકાનો રસ્તો પકડે છે. ”

ચંદ્ર: “ શું મને પણ તમે તેવા ધારો છો ? ”

પંચાણ: “ એ હું કાંઈ સમજતો નથી. ગરજ હોય તો છનોમાનો એક ઢેકાણે નીચે બેસી જ. નહિતર ખીજો સરદાર ગોતી લે. અહિ કોઈ તારા નોકર નથી કે તું કહે ત્યારે તારૂં કામ કરે ? હજુર જાગશે, ત્યારે ઠીક લાગશે તો વળી હું દયાળુ છું એટલે તારી વાત કરી છઉં. ”

તદન હલકા નોકરનો આવો દિમાખ બર્યો જવાખ સાંભળી ચંદ્રવદન એક તરફ બેસી ગયો. અને પોતાના બદનસીબનો અફસોસ કરી હૃદયમાંજ રડવા લાગ્યો.

હેઠ સન્ધ્યા થવા આવી છતાં પણ નતો સરદાર સાહેબ આરામમાંથી પરવારી ઉઠ્યા કે નતો તેના ખાનદાન પાસવાનો ઉઠ્યા એટલે બેસી બેસીને કંટાળી ગયેલો ચંદ્રવદન નિરાશ થઈ ઘેર જવા ઉઠ્યો. એવામાં સરદારના આરામમહમાંથી અવાજ સંભળાયો, એટલે સરદાર જગ્યા એવું અનુમાન કરીને ચંદ્રવદન પાછો બેસી ગયો.

“ પંચાણ ! ” સરદારનો અવાજ આવ્યો.

પંચાણ આંખો ઓળતો “ હજી હજુર ! ” કહેતો સરદારના આરામમહમાં ગયો.

પંચાલને અંદર જતો જોઈ ચંદ્રવદને ફરીથી તેને યાદ આપ્યું.
કે: “ભલા ભાઈ! અંદર જતા હો તો મારી ખબર આપજો!”

પંચા: “શું તું લપ હજી અહીં છે?”

એમ કહી પંચાલ અંદર ગયો. પંચાલ આવતાંજ સરદારે કહ્યું.
કે: “આજે રવિવાર છે. એ તું જાણે છે કે? નખખોદપરિ બાનાજી,
જગવેરીલાલ શેઠ, પર્વતસિંહ મામા, અને આકલખાં જમાદાર વગેરેને
આવવાનો સમય થયો. છતાં હજી કંઈ તૈયારી કેમ નથી કરી?”

પંચા: “તૈયારીમાં તો દારૂના બે શીશા સવારે જ આવ્યા છે
અને થોડો ગાંજો તથા નારતો બાકી છે તે હાલ જ આવતો હશે.”

સરદાર! “ડીક છે, પણ મધ વખતે પેલો ચાણુપતિ આવ્યો
તેને કાઢીને રોક્યો નહિ એમ ન ચામ સમજ્યો કે? અમારે ખાનગી
મિજલસ હોય ત્યાં તેવા માણસો આવીને ધુસી જાય તે ડીક નહિ.
હા.....પણ પંચાલ! તું કહે છે દારૂના બે શીશા આવ્યા છે, પણ
પાંચ આવ્યા હતા ને?”

સરદાર સાહેબને ક્યાંથી ખબર હોય કે ત્રણ શિશાનો દારૂ તો
પંચાલના પવિત્ર પેટમાં પુરાઈ ગયો હતો!

પંચાલ: “એટલા માટે જ એવી ચિજ હું મારી પાસે રાખતો નથી,
કે હજીરના હુકમ સિવાય હાથ અડકાડતો નથી. સવારે
પાંચ આવેલા શિશામાથી ત્રણ શિશા આપ સાહેબે જનાનામાં
મોકલી આપ્યા હતા તે યાદ નથી?”

સર: “નહિ, મેં મોકલ્યા હોય એવું મને યાદ નથી.”

પંચા: “એ જ દુ:ખ છે ના, હજીર પરમાઈ કામ કરી નાખે, અને
સરવાળો માગે હમારી પાસે, એટલે પછી અમારો શું ઇલાજ,
બાપુ?”

સર : “ ત્યારે શું મહેં ત્રણ શીશા ખરે જ મોકલાવ્યા હતા ? ”

પંચા : “ જી. હા. હજુર ! શું સેવક જુઠું બોલે છે ? ”

સર : “ હશે ત્યારે. ”

એમ કહી બહારના બગીચામાં ગોઠવેલી બેઠક હતી તે તરફ જવા લાગ્યા. જતાં જતાં ચંદ્ર તરફ તેની નજર ગઈ અને બોલ્યા :
“ એ કેણુ છે ? ”

પંચાણુ : “ હજુર એ એક પ્રથમ તો શ્રીમંતનું છોકરું પણ અત્યારે બિચારો બરીબીમાં પીડાતો એક આદાણુ છે ! તેને હજુરે કંઈ આપવા કહેલું હશે એટલે તે સેવા સાર આપ્યો છે. ને કહે છે કે આજ પોતાના ઘરમાં કંઈ આવવાનું ઠેકાણું નથી. ”

સર : “ તેને કહી લો કે આજ મારી તખીયત સારી નથી. મોટી આવતી કાલે આવે. ”

ચંદ્રવદન દુર ઉભો ઉભો આ વાત સાંભળી રહ્યો હતો. એટલે પંચાણુનાં કથા પહેલાં જ તેણે ત્યાંથી એક નિસાસો નાખીને ચાલવા માંડ્યું. સરદારે કંઈ આપવા કહ્યું હતું એટલે તે આજે કંઈને કંઈ આપશે જ એવું ઘેરથી અનુમાન કરીને આવેલો ચંદ્રવદન ખાલી હાથે પાછો ફર્યો.

“ સંસારમાં આશાભંગ થનારને કેટલું દુઃખ થાય છે, તે જોણે અનુભવ્યું હોય તે જ જાણી શકે છે. ”

પોતાને કંઈ ન મળ્યું ને મિથ્યા ધકકો થયો એથી અલગત તેની કશ્ચાજનક દશાને લખતે માહું લાગી આવે એ કબુલ છે અને તેની એ વાતથી આપણને પણ દીલગીરીના આંસુ આવે એ સંભવિત છે. પરંતુ ચંદ્ર, સારા સંસ્કારવાળો અને પ્રભુની તેના પર કૃપા

હતી, જેથી તે અભિમાની સરદારની ગરીબ પ્રાણીના લોહીથી બીજા-
યથી વસ્તુની નવાજેત, ચન્દ્રવદન ન લેવા પાંચો એ જોષ આપજો.
ખુશી થવા જેવું છે !

ચંદ્રવદને ઘેર આવીને તે વાતથી સરલાને જાણીતી કરી. અને
તે જાણીને સરલા દુઃખથી અતિશય રૂદન કરવા લાગી.

અસુખા આજ જાણી ગઈ હતી કે ચંદ્રને ત્યાં ગઈ કાલથી કંઈ
ખાવાનું નથી એટલે એકિસ રૂમના એટલા પર ઉભી રહી મોટે
સાદે બોલી:

“ સુશિલા ! તમારે ત્યાં આજે ખાવાનું શું કર્યું છે ? ” સુશિલા
બહાર આવી અને બોલી:

“ ધન્ય ઘડી કે આજે બધું દિવસે તમે એ પૂછવાની તસ્દી લીધી. ”

ચંદ્રે, સુશિલાને કહ્યું: “ તું મેની સાથે વાત કરે છે ? ”

સુશિ: “ એતો મોટા શેઠાણી પૂછે છે કે આજ તમારે ત્યાં શું
ખાવાનું કર્યું છે ? ”

સુશિલાના આ શબ્દો સાંભળતાં જ ચંદ્રનું આખું અંગ કોલા-
હલથી સળગી ઉઠ્યું, અને બોલ્યો કે:

“ જોયું એ ચંડાળિણીનું આચરણ ? કીક છે, હું હમણાં જ
રવિભાઈને જઈને કહું છું કે એ નીચની એલાદ અમને શા માટે
હજી પણ પળવતી નથી રહેતી ? ”

એમ કહી ચંદ્રવદન જવા લાગ્યો. સુશિલાએ અટકાવતાં કહ્યું:
“ નહિ. જવાનું કે કહેવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી. તેમનું દીલ ચાહે
તેમ કરે. તેમનો અત્યારે કહેવાનો પ્રસંગ છે, આપણો સાંભળવાનો-
સહન કરવાનો પ્રસંગ છે એટલે તેમની વાત પર ધ્યાન આપવું
હિત નથી. ”

ચંદ્ર: “શું ઉચિત નથી? એની સ્થિતિનીયત તો જો?”

એમ કહી સુશિક્ષિત આડેથી ખસેડીને તે જોરથી બહાર જવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તેવામાં સરલાએ આવીને પતિનો હાથ પકડ્યો અને સમજાવવા લાગી.

“આપ કોઇ દિવસ નહિ જુને આજે આ સાહસ શું કરો છો? જે ઘટે તે બધે કહે. મોટા ભાગી છે એટલે માતા તુલ્ય લેખાય. માટે તેમની સમિ બોલવામાં કે તેમનું અપમાન કરવામાં પાપ બેસે.”

ચંદ્ર: “એ મોટી કથા દહાડાની? માતાની પછી સંભાળવા જેવું તેનામાં એક પથુ ક્યું લક્ષણ છે? તમે જાને ખસે. મને જવા દો. હું હાલજ રવિભાઇ પાસે જઈ છું જોઈએ તે શું કહે છે?”

એમ કહી જાનેને બાજુ પર ખસેડીને પોતે રવિભાઇના ઘર પ્રત્યે ધસી ગયો.

ચંદ્રને આવતો જોઇ જનાવટી-કૃત્રિમ-ગભરાટ કરીને હાંશતી-કાંપતી અસુયા પોતાના સ્થનગૃહમાં જઇ અંદરથી દાર બંધ કરીને બોલી કે: “જીવો; દોડો! તમારો ચંદ્રભાઇ દારના નિશામાં ચક્રચુર થઇ મને મારવા આવે છે!”

રવિકાંત આંમણામાં આગમજુરશી પર પડ્યો હતો. અસુયાનો ક્રુપાંતમય અવાજ સાંભળીને બોલી ઉઠ્યો કે “શું છે? કોણ છે?”

અસુ: “સંભાળજો, દાર ન પીધો હોય તો તે આજુ કેમ બોલે?”

તમે તો ક્યારનાય ઘેર આવી જાણો છે કે હું તો ઓક્સિ રમના એટલે બેઠી છું કોઇ સાથે બોલી પણ નથી.”

એમ કહેતી અસુયા સ્થનગૃહ બહાર આવી પતિની પાસે આવીને ઉભી રહી.

રવિકાંતે, ન્દાનાભાપને કહ્યું:

“મારે ઘેર આવીને આવી રીતે પામલપથ્યાની વાત નહિ ચાલે, સમજ્યો? ગુપ્તગુપ્ત ઘેર જઈ સુષ જા. જે કંઈ કહેવું હોય કે ઇન્સાફ માગવો હોય તો કાલે સવારે આવજો.”

ચંદ્ર: “ઉલટો મને પામલ બનાવે છો?”

રવિ: “હા હા.”

ચંદ્ર: “પામલ તમે છો કે હું છું?”

રવિ: “શું મને પામલ કહે છે? જા, નિકળ અહિંથી? જો વધુ બોલીશ તો—”

ચંદ્ર: “તો શું કરશો?”

રવિ: “ચૂપ રહે. વધારે પામલપથું બતાવીશ તો હાલજ પકડાવી દઉંશ. અરે! કેમ છે કે? આ ઘેલોને પકડીને પોલીસને હવાલે કરો.”

ચંદ્ર: “કેમને શું મરજ પડી છે કે મને પકડે, તમે પોતેજ આવી જાઓને?”

આ સાંભળીને રવિકાંત આંહિસે રૂમમાં થઈ બહાર ઓટલા પર આવ્યો. ચંદ્રવદન પાછળ જાય ત્યાર પહેલાં સરલા આવીને પતિનો હાથ પકડીને ઘેર ખેંચી ગઈ. જો સરલા આ વખતે ન આવી હોત તો? શું જન્મે ભાઈ હાથોહાથ આવત? આવે પણ.

ઘેર આવીને ચંદ્રવદન ખૂબ રહ્યો અને પછી સરલાને કહેવા લાગ્યો: “હવે અહિં રહેવું વધારે સલામતી બધું નથી. અહિં કરતાં જંગલમાં રહેવું વધારે ઉત્તમ છે.”

સરલા: “જો ભાગ્યમાં લખ્યું હોય તે ભોગવવું જોઈએ! દેવ! નાથ! તમે ક્યાં જશો? કહેવત છે કે: “નસીબ જે હાથે આપ-

જનું આગળ ! ” માણસ રેલમાં જાય છે, તો નસીબ તારમાં જાય છે. માટે જ્યાં સુધી કંઠણાઈ છે, ત્યાં સુધી ક્યાંય પણ જવામાં લાભ નથી. ”

આ સાંભળીને ચંદ્રવદન એક અર્થકવત દુરકાં ખાતો રડી પડ્યો !

મરલા: “ નાથ! શાંત રહેા. જ્યારે તમેજ આમ કરશો, ત્યારે અમને કોણ હિંમત આપશે ? અમારી હિંમત શી રીતે રહેશે ? ”

ચન્દ્ર: “ મહત્તે રડવું આવે છે તે મારા દુઃખ માટે નહિ પણ તારા તથા કૃષ્ણના દુઃખ માટે રડવું આવે છે. તું સતિ અને શુદ્ધ વર્તનની સ્ત્રી છતાં વિધવાએ તારો સંયોગ મ્હારા જેવા દીણ કમાડિ અને આળસુ સાથે યોજ્યો એ જોઇ મને બહુ લાગી આવે છે. વાર તહેવારે મહોલ્લાનાં બેરાઓ મનમગતાં વસ્ત્રાલંકાર ઝોાદી-પહેરી-મનમગતું ખાઇ પી, આનંદ કરે છે, અને તને મારા દુઃખી ઘરમાં પહેરવાને સાડી કે દિવસમાં એક વખત પણ પુરું ખાવાનું મળતું નથી. દોકરા કે જે દેવતાઓને પણ દુર્લભ, ને જેની પ્રાપ્તિ માટે માણસો વ્રત-ઉપવાસ કરે છે, છુટા હાથે હજારો રૂપિયાના દાન કરે છે, તો પણ પુત્ર પ્રાપ્તિના સાંસા ચાય છે, તે સુકામલે આપણને એકનો એક પુત્ર સ્વરૂપવાન-અને બાળકે છતાં આપણાં સમયને ઝોળખી વર્તન કરે છે તેણે પણ પૂર્વે શું પાપો કર્યાં હશે કે તે મારા જેવા એક નિર્ધનને ઘેર જન્મ્યો.

મરેરે ! હું પાપાત્મા છું ! હિણુભાગી છું ! પામર છું ! ”

પતિના કલ્પાન્તરથી સરલાના દુઃખનો સામર લઇજ્યો. બોલ-સાની હિંમત કરી પણ કંઠ રૂંધાઇ ગયો. પોતાના સોભાઅસણગારને-પોતાના જીવન આધારને-પોતાના શિરછત્રને હેઠ આવી દશામાં જોઇ

તે છેક હૃદયશૂન્ય થઈ ગઈ. તોપણ તે સમગ્ર હોવાથી એક હાથ પતિના ખભા પર મૂકી ખીજ દાઢે જુની ઓઢેલી સાડીનો છેડો પકડી, તેના વડે પતિના આંસુ લુછવા લાગી.

ચંદ્રે, સરલાનો હાથ પકડી પોતાની બગલમાં દબાવ્યો. અમૃત-લતા જેવી સરલા દુઃખથી દગ્ધ થયેલા ચંદ્રથી બગલમાં આવતાં ચંદ્રને ઠંઠક શાંતિ આવી. એટલે તે પ્રેમભીની દૃષ્ટિએ પતિનું વદન જોતો બોલ્યો:

“મારી મૃદલક્ષ્મી ! સંસાર ઉપાધિનું પરમવિશ્રામસ્થાન ! તું દુઃખી ન થા. તને દુઃખી જોઈ મારી છાતી ચીરાઈ જાય છે. જો તું મારી આજ્ઞા ન માનતી હોત, જો તું મને દેવ તરીકે ન પૂજતી હોત, તો તું અન્ય કઈંશા સ્ત્રીની પેઠે મારી સાથે લડીવડી કહેશ વધારતી હોત તો-હા-તો મને આટલું દુઃખ ન થાત. મેં અત્યાર સુધી તો તને કહ્યું નથી પણ અત્યારે હવે કહું છું કે માફ જીવન કાપવા તેં જે જે વખતે સ્ત્રીધન તરીકે તારી માલીકીનાં ધરેણાં વેચ્યાં આપેલા હતા, તે વખતે જો કે મેં તે વેચી નાખ્યા, પરંતુ વેચતી વખતે મને એવો આઘાત થતો હતો કે હું ધરેણા નહિ પરંતુ મારા શરીરના અવયવો વેચતો હોઉં એમ જણાતું હતું. ખાસ સ્ત્રીધન તરીકે મથાઈ ચૂકેલા ધરેણાં વેચીને તેનું જે અન્ન મેં ખાધું છે તે અન્ન નહિ પણ ઝેર ખાધું છે. જો કે તારી માતા ચરી ગયાં છે-સ્વર્ગમાં સીધા ગયાં છે-અને ૧૫૫૨માં ફક્ત એક ઓરમાવ બાઈ જ તારે છે, તો પણ તું ત્યાં કૃષ્ણને લઈને મળવા દાખલ જા. અને બિચારી વગર ચૂકે આપણી દુઃખદાણીમાં પીલાતી સુશિલાને ક્યાંઈ ખીજે નોકર રહેવાનું કંઠી છુટી કરીએ.”

સરલા: “ભાઈને ઘેર તો શું પણ તમને આવા દુઃખી જોઈને હું

સ્વર્ગમાં જઈ લે. પણ અને સુખ થાય તેમ નથી. ખાકી સુશિલાને માટે કહો છો તે યોગ્ય છે. આપણે ખાતર તે બિચારીને શા માટે દુઃખી કરવી.”

ચંદ્રવદને સુશિલાને બોલાવી. સુશિલાને એક વખત બોલાવવામાં આવતી તો ત્રણ વખત જવાળ આપતી પણ અત્યારે જવાળ નહિ આપતાં ધીરે ધીરે એ દુઃખી દંપતી પાસે આવી. અત્યારે સુશિલાના વદન પર શોક છવરાઈ ગયો હતો. એટલે કંઈ પણ ન બોલતાં મૌન-વશ ઉભી રહી.

ચન્દ્ર: “સુશિલા ! તું હવે મધ વગરનાં ખાલી ખોખા જેવા થઈ ગયેલાંને ઘેર રહી મિથ્યા દુઃખ શા માટે ખમે છે ? સુકા સાથે લીલું શા માટે બળે છે ? અમે હીણભાગી અર્થે તારે આટલી મોટી તકલીફ શા માટે બોગવવી ? પગાર તો મળવો રહ્યો પણ પેટપુરણ ખાવાનું પણ અમે તને ક્યાં આપી શકીએ છીએ ? માટે હવે તું કોઈ બીજા ઠેકાણે નોકરી ગોતી લે. જ્યારે શ્રીમતિ અમારો દી’ વાળશે ત્યારે અમે તને તું જ્યાં હોમશ ત્યાંથી તરત જ બોલાવી લઈશું અમારૂં ઘર તારૂં જ છે. તેં અમારા માટે જે જે સંજીવે, અમારા દુઃખમાં જે જે ભાગ લીધો છે તેનો બદલો હું છેક અત્યારે નિર્ધન થઈ ગયેલો આપી શકું તેમ નથી. પણ તે બદલો તને ગરીબનો બેલી ગોપાલક ભગવાન આપશે.”

આટલું બોલતામાં ચન્દ્રની આંખમાં આંસુની નદી ચાલી. કંઈ રૂંધાઈ ગયો અને માથામાં ચક્કર આવવા લાગ્યા.

સુશિલાએ રહતાં રહતાં કહ્યું: “મેં કોઈ દિવસ આપની પાસે પગાર માગ્યો નથી કે હું પગાર લેવા આપને ત્યાં રહી નથી. હું પગાર લખતે શું કરું ? આપ બલે ગમે તેમ કહો પણ હું કશુંને છોડીને ક્યાંય જવાની નથી ! મારૂં રહેઠું કદાચ આપને ભારે

પહતું હોય તો હું આપને મારા તરફનો લેશ પણ માર આપવા માગતી નથી; પણ આપના ફરમાન મુજબ જો મારાથી કંઈ બની શકે તો આપનો થોડો માર હું ભોગવવા ખુશો છું.

ચંદ્ર: “શુભિલા! તું દુઃખી ન થા. માફ કરેલું તું જરા ધ્યાન-પૂર્વક સાંભળ! મારા ઉપર દુઃખરૂપી વિધનો વરસાદ વરસી રહ્યો છે. હું અત્યારે છેક બિખારી દશામાં છું. મારે ત્યાં રહેવું અને ઝેઠા-દશીનું વત કરવું એ સરખું જ છે. તું કૃષ્ણ વગર નહિ રહી શકે તે ખરું પણ જ્યાં તું નોકર રહીશ, ત્યાં કૃષ્ણ જેવા છોટરા હશે. એટલે તે છોકરાથી જ્યારે તારું મન લાગી જશે, ત્યારે કૃષ્ણની મમતા ચાલી જશે.

શુભિ: “છોકરા ધણાં હશે, પણ ત્યાં કૃષ્ણ નહિ હોય. ‘કૃષ્ણ’ જેવો કૃષ્ણ તો આપને ત્યાં જ છે.”

ચંદ્ર: “તારો આશ્રય, અમારે ત્યાં જ રહેવાનો હોય તો તારે અમારી સાથે ઉપવાસ કરવા પડશે!”

શુભિ: “હું એક રસ્તો બતાવું!”

ચંદ્ર: “બતાવને?”

શુભિ: “મારી પાસે થોડાક રૂપિયા છે અને તે રૂપિયા કૃષ્ણને આપી દેવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. માટે મારી સલાહ માને તો આપ અદિથી કોઈ અન્ય સહેર જઈ કિસ્મત અજમાવો. માણસો કહે છે કે “પુરુષના કરમ આડું” એક પ્રગણું હોય છે.” માટે તમે બહાર જાઓ. ને જે કંઈ નોકરી ધંધો મળે તે કરો. અને ખાત્રી છે કે પ્રભુ મદદથી આપને નોકરી મળી જશે. જ્યાંસુધી આપને નોકરી નહિ મળે ત્યાં સુધી અદિ ધરનું ખર્ચ અને તારા રૂપિયામાંથી ચલાવીશું. જ્યારે આપની પાસે રૂપિયા બેઠા થાય ત્યારે તમે અને મારા

રૂપિઆ પાછા આપજો. અને તે પણ મારે શું કામના છે? મારે તો કૃષ્ણનેજ આપવાના છે. હાલ એમાંથી જરૂર જોગી ખર્ચી સાથે લેતા જજો.”

સુશીલાની આવી ઉપકારમુક્ત વાત સાંભળીને દુઃખી રૂપતીના નેત્રો પ્રેમાશ્રુથી ભરાઈ ગયા. અને નિરૂપાયે ચંદ્રવદને દાસીની દયા ઉપર પ્રયાણ કરવાની વાત ક્યુલ રાખી.

અને બીજોજ દિવસે ચંદ્રવદન, સુશીલા પાસેથી દશ રૂપિઆ ખર્ચીના લાઇ નોકરી ધંધા અર્થે નિકળી પડ્યો.

પ્રિય વાંચક! આપ કોઇને આવે. પ્રસંગ આવ્યો હોય તો સમજી લેજો કે આવી સ્થિતિમાં સ્વજનથી-પત્નિથી જુદાં પડતાં અરે! એમ કહો કે તેને તદન છેક નિરાધારપણે અને તે પણ અસુખા જે રી સિંહલુના પડોશમાં મૂકી જતાં ચંદ્રવદનને કેવું અને કેટલું દુઃખ થયું હશે!

થોડા દિવસો બાદ ચંદ્રવદન કચકત્તાના રસ્તા ઉપર આવી પહોંચ્યો. અને વિશ્વાંતિ લેવા માટે એક વૃક્ષની નીચે તેને, ચિંથરે-હાલ સ્થિતિમાં, બમ્મહદયે, ચીરાયલા અંતરે એટલો ગત પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ!

પ્રકરણ નવમું.

“ઉસ્તાદજી!”

ચંદ્રવદન, વૃક્ષની છાંયા તળે બેસીને પોતાની કંઠાલીપત દશાના નિઃશ્વાસ કાઢી રહ્યો હતો. થોડીવારે નિઃશ્વાસનો વ્યાપાર બંધ કરીને પોતાને કયી નોકરી કે ધંધો ખંધબેસતો થશે એ વિચારના વ્યાપારમાં પડ્યો.

નાથ્યાં વગર કોઇપણ ધધો થાય નહિ—એટલે ધધાને લગતા વિચારો તેણે છોડી દીધા અને નોકરીની પસંદગી કરવા લાગ્યો. પોતે અત્યાર સુધી કોઇનું કામ કરેલું નહિ, તેમ નોકરનું કામ શું હોય તે પણ જાણતો ન હોવાથી કથી નોકરી સ્વીકારવી તથા નોકર થયા બાદ કેવી રીતે વર્તવું તે સંબંધમાં અજાણ્યો હોઇ તે કશા પણ નિશ્ચય પર આવી શક્યો નહિ. આખરે કંટાળ્યો ત્યારે કોઈ કિર્તન-મંડળીમાં સારંગી બજાવવાની નોકરી મળે તો તે વધારે સાફ, કારણ કે પોતાને સારંગી બજાવવાનું ધણુંજ સાફ આવડતું હતું પણ કિર્તન-મંડળીમાં સારંગી વગાડવા રહેવું એ તેને ઠીક લાગ્યું નહિ, તોપણ અંતે કંટાળીને મનમાંજ બોલ્યો કે:

“પ્રભુ હજી, પ્રભુ જે કરશે તે સારુંજ કરશે.”

ચંદ્ર, એકલો ઉપર પ્રભાણે વિચારમાં તક્ષીન હતો, તેમાં ખીજે એક મુસાફર વિશ્રાંતિ અર્થે એજ વૃક્ષની નીચે આવ્યો અને ચન્દ્રવ-દનની પાસે બેસી ગયો.

ચન્દ્રવદનની પાસે આવીને જે મુસાફર બેસી ગયો તે જાતે આશ્ચર્ય હતો. તેનું નામ સ્વામિસુંદર હતું. ચન્દ્રવદન પોતાના વિચારમાંથી બહાર આવ્યો ને પોતાની પાસે શુપયુપ બેઠેલા મુસાફરને જોઇને જાણે તે કોઇ સાવધ ખીસા કાતર હશે એ અનુમાન કરીને બોલ્યો: “તમે કોણ છો?”

સ્વામ: “કેમ? કેમતા નથી હું માણુસ છું! માણુસને જોઇને તમે ઠરી જાઓ છો તો પછી એકલા પર બહાર શા માટે નીકળ્યા છો?”

ચંદ્ર: “તમારું નામ.”

સ્વામ: “મારું નામ સ્વામિસુંદર છે! મારા આપનું નામ મોકુલચંદ્ર છે. મારું ગામ રામનગર છે. જાતે આશ્ચર્ય છું. ખાનગીન છું.”

શ્યામસુંદરને બહુ બોલવાનો રોગ ન્હાનપણથીજ લાગ્યો હતો. જરા વાતવાતમાં વગર પૂછે તે સ્વળું કહેતો જોઈને ચંદ્ર, શ્યામ-સુંદરની અક્કલનો ખ્યાલ કરી મથો. અને વધારે કંઈ બાણુદાની ઇચ્છાએ પૂછ્યું કે “ગોકુલચંદ્ર રામનગરમાં કેણુ હતા ?”

શ્યામસુંદર, આ પ્રશ્ન સાંભળીને આંખ ફાડીને બોલ્યો:

“તમે કોઇ ઉશ્લુ છો કે શું? ગોકુલચંદ્ર જેવું નામ બીજું કોઇ મેળવી ગયું છે? એવા નામાંકિત વીરનર કે જે મારા પિતા થાય છે તેને તમે ઓળખતા નથી?”

ચંદ્ર: “હું નથી ઓળખતો કે ગોકુલચંદ્રનું શું છે?”

શ્યામ: “ગોકુલચંદ્ર આખી બ્રાહ્મણ જાતમાં એક એક નર હતા.

બુધુ—અગસ્ત, અને દુર્વાસા કરતાં પણ ઉચ્ચ તેજસ્વિ સ્વભાવના હતા. વિદ્વાન તો એવા હતા કે તેમને ત્યાં અસંખ્ય બ્રહ્મકુમારો વિદ્યા ભજવા આવતા હતા. આવા મારા પ્રતાપી પિતા ગોકુલચંદ્રના નામથી તમે અત્યાવ સુધી અજાણ્યા છો. એ બિનાથી મને કહવના થાય છે કે ખરેખર તમે કોઇ મંદભાગી અને જગત વાતાવરણથી અજાત છો.”

ચંદ્ર: “હીક, બાહ! તમે જે કહો તે સાચું.”

શ્યામ: “સાચું નાહો તો જોડું?”

ચંદ્ર: “આમ વાતવાતમાં ડોળા કેમ જેવો છો?”

શ્યામ: “હં, વાર ત્હમે?”

ચંદ્ર: “હું પણ બ્રાહ્મણ છું. હા. અને આપ કયી તરફ પધારો છો?”

શ્યામ: “જ્યાં પેસાની કમાણી થાય તે તરફ. બાહ! મારા દુષ્પત્ની વાત હું શું કહું! સાંભળતાંજ તમે પાયાણુ જેવા થઇ જશો. એથી અને મારી હકીકત કહેતાં બીક રહે છે. પણ જ્યારે

તમે પૂછો છો ત્યારે લાગ્યાર થઇ દહું છું સાંભળો. અમે તથ્ય બાઇ છીએ. તેમાં કમાણી કરનાર હું એકલો અને ખાવાવાળાં ધણાં. તેમાં હું કેવી રીતે ટકી શકું? ખરું કહેજો બાઇ! શું હું એકલોજ બધાનું પુરું કરું? એજ પંચાતથી ધર છોડીને વિદેશમાં જઈ છું. હવે જોવાય છે કે વિદેશમાં ક્યાંય પૈસા છે કે નહિ? અનુમાનથી હું જાણું છું કે હું દુઃખી નિર્ધન છું તો સર્વ દુનિયા એ પીડાથી મુક્ત હોવાજ કેમ? "

સ્વામસુંદરી આ વાત સાંભળીને ચંદ્રવદનને હસવું આવ્યું તો પણ સ્વામ સુંદર તો એકજ થાસે પોતાની વાત દહી રહ્યો હતો. એટલે હસવું અનુચિત સમજી હસવાને પરાણે રોડીને ચંદ્ર બોલ્યો: "વિદેશમાં પૈસા છે કે નહિ એ તમે શી રીતે જાણી શકશો? "

સ્વામસુંદરે થેલામાંથી ઝટ એક સારંગી બહાર કાઢી અને બતાવી. પછી બોલ્યો:

"ગુણ છે ત્યારેજ ઘેરથી કમાવા નિકળ્યા છીએ, સમજ્યો. પંચીજી! જગતમાં કોઇને કોઇ જો ગુણી દશે તો તો પૈસાના ઢમલે ઢમલાજી જેઠ લેજો. કિસ્તાંગજી-અરે બૂલ્યો-કિસ્તાદજીએ ગુણ આપ્યો છે તો હું જ્યાં જઈશ ત્યાં પૈસાજી છે. અજ વચ્ચની શિકર તો માસ મનમાંજ નથી. દેશ પરદેશના સર્વ બજારમાં અગ્રેસર થવાનો મને ધણો શોખ છે. તો જોઈ હું કે મારો એ શોખ ક્યારે પુરો થાય છે? "

ચંદ્રવદન સમજ્યો કે પેલા "મા દુગળી ને ખાપ મુળો" એવા બાઇને જેમ સાક્ષરી ઇલમનું અજીર્થ થયું છે, તેમ આ બિચારા સ્વામસુંદરને પણ બજારમાં થવાનું અજીર્થ થયું જણાય છે. મારે જસ બનાવા દે... "બાઇ, કેવળ આ સારંગીના જ વસીલાથી તમે બજારના પટેલ થવા ધારો છો, તો થશોજ એવી મને ખાતરી થાય છે, પરંતુ મારી સલાહ માનો તો આ હું એક તરફીજ બતાવું "

સ્થાન: “ શુ ? ”

ચંદ્ર: “ દુનિયા ડોળધાલુ પાસે વધારે મુંડાય છે; ને તેવા ડોળ-
ધાલુએ પોતાની આસાએ અત્યાર સુધીમાં ક્યારનીએ સિદ્ધ
કરી લીધી છે. માટે તમે પણ કંઈક ડોળ કરો તો અવશ્ય
શાવી જશો. અને બીજા વર્ગમાં શ્રેષ્ઠ પદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકશો. ”

ચંદ્ર જો કે પારાવાર દુઃખથી પીડાયેલો હતો એટલે સ્વાભાવિક
રીતે કોઈ મંદ અક્ષયવાળાને બનાવવા તેને તક ન લેવી જોઈએ એ
વ્યાજબી છે, મુળ તો ચંદ્રનો સ્વભાવ હસમુખો અને વિનોદી હતો.
તેમાં વળી દુઃખના આવરણના દબાણથી જરા વિશ્રાંતિ લેવા અનાયાસે
તેને આ હાસ્યકારક પાત્ર મળી ગયું એટલે આનંદની ખાતર તેમ
કરવું તેને ઠીક લાગ્યું હતું. અને એથી વાતને તેણે જરા વધારે લંબાવી.
સ્થાન: “ ડોળ તો કદાચ કહેને રી લડે પણ ડોળ કરતાં કોઈ
શાવી ગયો તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કરી બતાવો તો કરે ! ”

ચંદ્ર: “ સાંભળો ! એક નાત ગવ વગરના માણસ સાથે મારે ન્હાન-
પણમાં મુલાકાત થઈ હતી, તે માણસને પોતાના માયાપના
નામની માહિતી ન હતી એટલે પોતે કંઈ નાત જાનતો છે તે
પણ જાણતો ન હતો. બચપણમાંથીજ તે માતા પિતા હોન
થવાથી ગમે તેને ત્યાં નિરાધારપણામાં રહી ધર ધર ભટકી
મોટો થયો હતો. દર્યાનમાં દયા ઉપર તે મશ-
ભાંચું તુટ્યું, — એટલે કે ધોળા ઉપર કાળું કરવા
જેટલું તે ભણ્યો હતો. બાદ નાચ રંગના ધંધામાં જોડાઈને
ત્યાં પણ તેણે અનેક જાતનું જેટલુંક પ્રપંચી શિક્ષણ મેળવ્યું
અને આખરે તેને સાક્ષર થવાનો રોગ, અરે સોખ થયો.

વિ. ૫.

પણ સાક્ષરને લખના ડાળ તો રાખવો જોઈએને ? જોઈશે પછી પોપાક-રહેણી-કહેણી વિગેરેમાં ઉચિત સુધારો વધારો કરી કોટના ખીસામાં બે ચાર નોટો—હાથમાં બે ત્રણ અંગ્રેજી નોંવેશો, એકાદ ગુજરાતી નોંવેશ, એકાદ સેક્સપીયરનું નાટક, અને એકાદ ખરાસ કસ્તૂરી કે ગજરામારની જીની વાર્તા આદિ. રાખાને આખો દિવસ છાપાવાળાને ત્યાં નાચરંગવાળાને ત્યાં, પંડિતોની સભા બરાયામાં વગર બેસાવ્યે ઘુસરા લાગ્યો અને જેમ ફાવ્યું તેમ ચાલી આપમેળાએજ સાક્ષરીપદ મેળવી સાક્ષર થઈ પડ્યો. તો પછી તમે તો જોકુલચંદ્ર જેવા નામાંકિત અને વિદ્વાન પિતાના પુત્ર છો, તો પછી ડાળ વધારી મેદાનમાં પડો જોઈશે બેડો પાર ! ”

શ્યામ : “ હા ! પણ ડાળ કેમ કરવો એતો બસી મરો ? ”

ચંદ્ર : “ ગુરસો ન કરો. જરા શાંતિ રાખીને સાંભળો.

ટોલમાં શકતો એજ કે ભાંગીતુટી એક સાથે પાંચ સાત સારંગી હોયો તેમાં એક ગળે લટકાડો, બે ખભામાં ભેરવો, બે કમરપર બાંધો અને અંકેક બંને હાથમાં રાખો અને પછી જોઈ હોયો મળ ! ”

હાં. પણ એક વખત કંઈ માઈ બળવો તો ખરા ! ” શ્યામ-સુંદર ઝટપટ સારંગીની ખુંટીએ આડાઅવળી આંખોની ઉમંગભેર બળવવા લાગ્યો. બળવતાં માથું હાલવા લાગ્યું. મતલબ કે તેના શરીરના સઘળા અવયવો હાલી તાલ આપવા લાગ્યા. ચંદ્રવદને અતિ-પ્રયાસે પોતાનું હસતું આંખું અને બોલ્યો.

“ કેવળ બળવી બણો છો કે ગાવાનું પણ બણો છો ? ”

શ્યામ : “ કેવો મુખ પ્રશ્ન ? ”

ચંદ્ર : “ કેમ વાદ ? ”

સ્થામ: “ બાળવી બાણો તે શું બાધ ન બાણે ? ”

ચંદ્ર: “ એવા ઘણા બાળવનારા હોય છે કે જે બાધ બાણતા નથી. ”

સ્થામ: “ શું મને એવો ધારો છે ? ”

ચંદ્ર: “ કેવો ? ”

સ્થામ: “ કે માતા ન આરડતું હોય ! ”

ચંદ્ર: “ ત્યારે ? ”

સ્થામ: “ અરે ભલા બાધ ! શું ત્યારે ! મારા જેવું માતા તો કેષ્મિ આવડે તેમ નથી. તાનસેન કે ગાંધર્વના જેવુંજ જોઈ શ્યો. ”

ચંદ્ર: “ ત્યારે કેમ સંબળાવતા નથી ? ”

સ્થામ: “ કંઈ પગાર બગાર આપો છો શું ? ”

“ બરાબર ઉશ્ચુ છે ” એમ ચન્દ્રવદનને લાગ્યું. પરંતુ ગમ્મતની ખાતર તે બોલ્યો.

“ પગારની વાત બોલ્યા ? ઉસ્તાદે તો એમજ ગાધ બતાવી દેરેકના મન રંજન કરવા જોઈએ. ! ”

સ્થામ: “ એમ ? ”

ચંદ્ર: “ હા. ”

સ્થામ: “ અને એમ જ ગાધ ન સંબળાવે તો ? ”

ચંદ્ર: “ તે ઉસ્તાદ નહિ પણ—

સ્થામ: “ શું ”

ચંદ્ર: “ ઉશ્ચુ ! ”

સ્થામચુંદ્રે ડોળા કાઢ્યા. હોડ પીસ્યા અને બોલ્યો: “ ઉશ્ચુ તું અને તારો બાપ, સમજ્યો ? અમારા જેવા ઉસ્તાદને ઉશ્ચુ કહે છે ? ”

ચંદ્રવદને વિચાર્યું “ કે આ મુખને શાંત પાડવામાં બાધ છે તેથી ગદન મંભીસ્તાને ધારણ કરીને બોલ્યો:

“ બાપ ! એમ કોઈ ન કરે. શાંત થાઓ. ઉત્તાદ એટલે તો જગતના ગુરુ. તમે પણ ઉત્તાદ તરીકે એક જગતગુરુ છો. ”

“ હા. હવે ઠેકાણે આવ્યા ! ” ઉત્તાદ બોલ્યો.

“ હવે ગાઇ સંભળાવશો ? ”

“ હા. ” કહી તેણે લલકાર્યું :

“ કરમગતિ ટાળી કદી નહિ રજો ! ”

પ્રકરણ દશમું.

“ સંગીતાનંદ ”

શ્યામસુંદરનું સુંદર સંગીત સાંભળતાં ચન્દ્રવદન બહીભર આશ્-
તને છુલી ગયો. અને સંગીતની સાથે ગાયકના હાથના અને પગના
લટકા જોઈને ચન્દ્રવદન અત્યંત હસવા લાગ્યો.

ચંદ્રને હસતો જોઈ શ્યામસુંદર બોલ્યો :

“ મેં પ્રથમથીજ કહ્યું હતું કે હું મુર્ખની સામે કદી ગાતો
કે બજાવતો નથી. ગુણુચની પાસેજ ગાવાનું અને બજાવવાનું ચાહું
છું. કોઈએ ખરું કહ્યું છે કે : “ ગાયનના ગુણુ તો ગુણી આગળ,
.....તમે શરીર ગાવા બજાવવામાં સું સચજો ? બચ્ચાની માફક
હસવાથી કાંઈ ગુણુ ન ગણાઈએ, સમજ્યા ? મારા બાપા ઉત્તમ
ધ્વજ પર આક્રિત થઈને મને એક શેઠીયાએ માસિક રૂપિયા દશના
કરાવથી રહેવા અત્યંત આગ્રહ કર્યો હતો. પણ મહેંજ તે કબુલ કર્યું
નહિ, સમજ્યા કે ? ”

ચન્દ્ર : “ હા. સમજ્યો. વાર, તે શેઠીયો ગાપ કમાઈવાળો થાતો.
સાસરાની કમાઈવાળો હતો કે ? ”

શ્યામ: “તે એના કરમ જાણે. પણ મોટા મોટા લોક મ્હારી ખુશામદ કરતાં. પરવારતા નથી!”

ચંદ્ર: “ખુશામદ? હં, જ્ઞાનાવડે ખુશામદ કરે છે?”

શ્યામ: “કેમ વળી? ખુશામદ જ્ઞાનાવડે થતી હશે, એટલું જ જાણતા નથી?”

ચંદ્ર: “ખુશામદ, ખાસડાવડેજ થાય ને?”

શ્યામસુંદરની આત્મસ્તુતિ સાંભળીને ચંદ્રવદનને મોટેથી હસવું આવ્યું. તેને હસતો જોઇ પોતાને તાનસેન કરતાં પણ વધારે ઉસ્તાદ છું એવું માની બેઠેલો શ્યામસુંદર વધારે બોલ્યો. નહિ પણ ખિન્ન-ચાલી સિંહજીની માફક ગુસ્સામાં બવાં મ્હડાવી ક્રોધ ભરી દૃષ્ટિથી ચંદ્ર, તરફ બે ધડી જોઇ રહ્યો.

શરૂઆતમાં શ્યામસુંદરનો હાથ સારો હતો. એ જોઇ એક ગોવર્ધન ગવૈયાએ પોતાની સાથે થોડા દિવસ તે રહેશે તો બળવલું આવડી જશે એ મતલબથી પાંચ રૂપિયાના માસિક પગારથી રહેવા આમલ ક્યો હતો. પણ ગોવર્ધન જેવો ગવૈયો પોતાની માગણી કરે છે એમ જાણીને તો તે પોતાને ગર્વજ સમજવા લાગ્યો. એટલે કે પોતાના જેવો ગવૈયો ભુમંડળમાં કોઇજ નથી એમ સમજવા લાગ્યો.

તે સારંગીના જે બોલ થોડા ધણા શિખ્યો હતો, તેમાં પોતાની અક્ષયથી વિશેષ કંઈક અધિકતા કરી ગોઠવ્યું. અને આગળ જતાં બોલતી વખતે શિર હલાવવાની તથા આંખો ફાડવાની ખરાબ ટેવ તેને પડી હતી. માથુસો તેની તેવી એકઠીંબને ધિક્કારવા લાગ્યા. ગોવર્ધનજીસે તેને પોતાને ત્યાં પાંચ રૂપિયા માસિક આપીને રાખવા મુશ્કેલી દર્શાવી તે શ્યામસુંદરના હિતમાં ધણેજ ઝેરફાંપેલો થયો, અને ત્યારથીજ તે કુલીને ઢાલ થઇ ગયો. એટલે લખવા શિખવાનું કામ

તેણે છેક છોડી દીધું એટલુંજ નહિ, પણ જ્યાં ત્યાં કહેતો ફરતો કે લખવું શિખવું કાંઈ કઠિન નથી. માણસ જ્યારે ચાહે ત્યારે બે ચાર દિવસમાં શીખી શકે છે. ખરું અમરું કામ તો ગાવું-બળવું જોઈ છે. જેના ઉપર સરસ્વતી દેવીની અધિક કૃપા ઉતરે તેજ ગાવા બળવાનું કામ જાણી શકે! આવી વાત તેના અસમજ મગજમાં ધુસી અંધ ત્યારથી તેણે સઘળી પ્રવૃત્તિ વિસારી દીધી. અને આખો દિવસ ગાવા-બળવવામાંજ પસાર કરવા લાગ્યો. આગળ વધીને તેને એવી ટેવ પડી કે પોતાનો બાંધ જે પૈસા કમાવી લાવતો તે પૈસા ગુપ્તગુપ્ત તે ચોરી લેતો અને એક બદલાવી બીજાને બીજી બદલાવી ને ત્રીજી, એમ રોજરોજ નવીન સારંગીની અદલાબદલી કરવામાં તે પૈસા ઉપરીયામથ્ય આપી દેવામાં ગુમાવતો હતો. તેની આ ટેવ ખુલી થઈ ગઈ. તે તજી દેવા તેના બાંધજી તેને ધણી યુક્તિપૂર્વક કહ્યું, પરંતુ જ્યારે તેણે તેવી ટેવ ન છોડી ત્યારે એક દિવસ તેના બાંધજી તેને ધરમાંથી હાંકી કાઢ્યો. ધરમાંથી વિદાય લેતી વખતે તેણે તેના બાંધને કહ્યું હતું:

“ તમે કમઅક્ષલ મ્હારો ગુણ શું સમજો ? તમે મોતી અને છીપ બંને સરખાજી મણેા છો, તો બલે, હું જાઉં છું. કોઈ દિવસ જ્યેશા કે હું કેટલા પૈસા કમાઈને ઘેર આવું છું ! તેવું થશે ત્યારે તમે મારી પાસે તમારું શિર, એક વખત નહિ, બે વાર નહિ, પરંતુ લાખવાર નમાવશે તોપણ તે વખતે હું એક ફૂટી બદામ પણ તમને નહિ આપું, એ ખૂબ ખ્યાલમાં રાખજો. ” આવી રીતે ધરમાંથી તકરાર કરીને સ્વામસુંદર કમાવાના હેતુથી કલકત્તે જવા નિકળ્યો હતો. અને રસ્તામાં ચંદ્રવલ્લભનો તેનો ભેટો થયો. ત્યારપછી શું થયું તે આગળ આવી મળું છે. હવે આગળ વધીએ.

ખીજવાયલા, અને પોતાની તરફ ક્રોધ ભરી દૃષ્ટિ ફેંકી રહેલા સ્થામસુંદરને ખુશી કરવા ચંદ્રવદને પૂછ્યું કે:

“કહો સ્થામસુંદરજી ! આપનાં લગ્ન તો થયા છે ના ?”

સ્થામ: “નહિ. તમે ક્યાંય તે વાત જોઠવી આપો તો મ્હેણી મહેરબાની.”

ચંદ્ર: “કેસીસ કરવાથી શું મુશ્કેલ છે ? વાડ, હવે તમે ક્યાં જશો એતો જણાવો ?”

સ્થામ: “જોવર્ધન ગવૈયો કલકત્તામાં છે. એટલે તેને ત્યાં જવું છે. ચાર પાંચ વર્ષ પહેલાં પાંચ રૂપિયા માસિક આપવા તેણે જણાવ્યું હતું. માદ મહીનાના દસ આપવા ખુશી હતા. એટલે હવે તો મહીને દસ રૂપિયા આપશે એમ અનુમાન છે તોપણ જો બહુજ લોભી થઈ ગયા હશે તોય પંદર તો જરૂર આપશે. એટલે વધારેમાં વધારે માસીક પાંચ રૂપિયાનું ખર્ચ ખાવા પીવા પાછળ કરીય. અને દસ રૂપિયા બચશે. એવી રીતે બાર મહીના બચાવવાથી લગ્નને પહોંચી વળવા જેટલી ખર્ચી સહજમાં મારી પાસે જમા થઈ જશે, એ તો હું લગ્ન કરવા ચાહતો ન હતો, નહિતર અત્યાર સુધી હોય ? ક્યારનાંય લગ્ન કરી નાખ્યાં હોત ?”

આટલું બોલતા સ્થામસુંદરનું મ્હોં પ્રસન્ન થઈ આવ્યું જોઈ ચંદ્ર, મનમાં જ બોલ્યો: “પાગલોના મનમાં હમેશાં ખુશામદ રહે છે, તેને કોઈ જાતની ચિન્તા નથી થતી. અવસ્થામાં સ્થામ મારા જેટલો છે, પણ બેઠ માત્ર એજ છે કે હું તેના કરતાં સારંગી સારી બજારી બજાઈ છું. તોપણ કલકત્તે જઈ પોતે પંદર રૂપિયાનો માસીક પગાર મળવાનું નક્કી કરી બેઠો છે. આટલું વિચારી ફરીથી ચંદ્રવદને પ્રત્યક્ષ

“પ્રથમ તમે કોઇ દિવસ પરદેશ મથેલા છો?”

સ્વામી: “નહિ.”

ચન્દ્ર: “ત્યારે તમે એકલારામ કલકત્તા કેવી રીતે જઈ શકશો? તમને કલકત્તાની અંદરની માહિતી કોઈ બતાવશે?”

સ્વામી: “કોણ તે કોણ? જેને પૂછીશ તે બતાવશે.

ચંદ્રે, વિચાર કર્યો કે હું એકલો છું. એટલે આને સાથે તો લઈ લઉં. જરા ગમ્મત આપે છે-પણ ખરચ બમણું લાગી જાય. જે ખર્ચ એકલાને દસ દિવસ ચાલે, તે આ માણસને સાથે રાખતાં પાંચ દિવસ જ ચાલે. ધણીવાર સુધી આ બાબતનો વિચાર કર્યા બાદ તેણે પ્રશ્ન કર્યો:

“તમે કલકત્તા તો જવા નિકળ્યા છો, પણ સાથે ખર્ચ જોશું કોઈ લીધું છે કે?”

સ્વામી: “મને તે મળેા પણ આ સારંગી સિવાય મારી પાસે બીજું કંઈ નથી. ગુણીલોક તમારી મારક સારંગી સાંભળીને હસી કાઢવાથીજ ખસ થતા નથી, પણ ગળ પ્રમાણે કંઈને કંઈ આપે છે. રસ્તામાં એકાદ ગુણી જે મળી જશે, તો પાંચ દિવસ પહેાંચે તેટલું ખરચ તો એ સહેજેજ આપી દેશે. જે સારંગીનું સંગીત સાંભળીને તમે હસી દીધું છે, એજ સંગીત સાંભળીને કેટલાક લોકોએ રૂદન કર્યા છે.” એટલું કહીને પુનઃ ગાવા લાગ્યો.

“કરમગતિ ટાળી કદી નહિ ટળે,

“નેવનાનિર મોભે નહિ વળે,.....કરમ.

“લખ્યું લલાટે, જતાં વાટે ઠેમે મ્હેત મળે,

“કરો હમરો, મુક્તિ ચારો, તોય મ્હેત એ મળે...

“કરમગતિ ટાળી કદી નહિ ટળે.....

“ભાગ્ય લખેલું, મોડા બેલું, ફળવાનું નહિ થયે,
 “દુઃખમાં લેયા, કૃષ્ણકનૈયા, સ્મરણ કરે હરપણે,
 “જીવનમાં ‘મંગલ’ પૂણ્યો બળે.....
 “કરમગતિ ટાળ કદી નહિ ટળે,
 “નેવના નિર મોભે નહિ વળે.....કરમ”

‘મંગલ’

ચન્દ્ર: “શ્યામભાઈ ! હું તમારૂં સંગીત સાંભળીને હસ્યો નથી, પણ તમે તમારૂં બેતાલ શિર હલાવતા હતા, તે જોઈને હસ્યો છું!”

શ્યામ: “ખરૂં ! પણ જો તમે ગાવા-બજવાનું કંઈ પણ જાણતા હોત તો હરગીજ આવી વાત નાકરત. તાલ દેવાની વખતે વગર-તાલ આપવે કેમ રહી શકે છે ? જો લોક ગાવા બજવવા-વાળા છે, તેની સાથે તમે થોડા દિવસ રહો તો આપોઆપ તમે મારી વાત કબુલ કરશો. તમને મારી વાતનો વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો કેમ ગવૈયાને પુછીને વાંકે થજો.”

ચન્દ્ર: “બલે, તે મારે ગવૈયાને પૂછીશ, પણ તમને હવે એટલુંજ પૂછું છું કે હું પણ કલકત્તે જાઉં છું તો તમારી મરજી હોય, તો આપણ બન્ને સાથે જઈએ.”

શ્યામ: “બલે. પણ પ્રથમ મારે તમને એ વાત જણાવી દેવી જોઈએ કે, હું ગાવા-બજવામાં જે પૈસા પેદા કરું, તેમાંથી તમને હું કંઈ ન આપું. જો તમે ભાગના માગો તો હું ખુશીથી તમારી સાથે આવીશ.”

ચન્દ્ર: “હું તમારી પાસે સુદલ પણ ભાગ માગીશ નહિ.” આટલી વાતચીત પછી શ્યામમુંદર “કરમગતિ ટાળી કદી નહિ ટળે.” એ લીટી મનમાં જ મચમચતો અને ચંદ્રવદન, ભાવિની અન્તા

કરતો એમ બન્ને જણાં વિશ્રાંતિમાંથી નિવૃત્તી થઇને સ્વપ્ન-
માણુમાં કલકતા સમિષ જવા ચાલતા થયા.

“ભાગ્યાધિન છવન સદા, માનવતણું લેખાય છે;

“પલટો થતાં નિજ ભાગ્યનો દુઃખમુખ આવે જાય છે!”

પ્રકરણ અગીઆરમું:

પરદેશમાં પહેલી રાત.

બરાબર સંખ્યા સમયે ચંદ્ર, સ્થામ કલકતાની બજારમાં આવી પહોંચ્યા. અને રાતવાસો રહેવા જગ્યાની તપાસ કરવા ભાગ્યા રાત-વાસો કોઇ દુકાનમાં જ વિતાવી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો; પણ બે દુકાનમાં જાય, તે દુકાન મુસાફરોથી ભરેલી જણાતી હતી. તપાસ કરતાં કરતાં ધણે દુર એક દુકાનમાં દીપકનું અજવાળું દેખાયું. દુકાન પાસે, અને દુકાન સામે મોટા વૃક્ષો હતા. એટલે સંખ્યા વખતે તરતમાં તે દુકાન કોઇ અજણ્યા મુસાફરની નજરે ચડે તેમ ન હતી, તેમ અન્ય દુકાનના એટલા પર સુવાની જગ્યા મળી જવાથી અન્ય પથિકાએ આ દુકાન પ્રત્યે ભાગ્યે જ જગ્યાની ચિવટ રાખવાની જરૂર હતી. ચંદ્ર-સ્થામની જોડીએ આ દુકાન પાસે આવીને જોયું તો ત્યાં પણ બે મુસાફરોના ધામો હતો. છતાં પણ વધારેના બે સુધ ચક્રે એટલી જગ્યા ખાલી પડેલી હતી.

દુકાનનો માલિક ધેર ન હતો, કામ પ્રસંગે બહાર ગયેલો હતો. અને તેની સ્ત્રી દુકાન ઉપર કામ કરતી હતી તેણીને જોઇ ચંદ્રે પૂછ્યું:
“બે માણસો રાતની રાત પડી રહે એટલી જગ્યા છે કે?”

સ્ત્રી: “ તમે કોણ છો ? ”

ચંદ્ર: “ અમે બ્રાહ્મણ છીએ. ”

સ્ત્રી: “ તમે પ્રથમ આવ્યા હોત તો હરકત ન હતી, જગ્યા મળી જતી પરંતુ તમારા પહેલા બે બ્રાહ્મણ આવીને ઉતર્યા છે. તો પણ તમારા સાથે છે તે ભાઈ કદાચ સામે ઝાડ નીચે સુવાનું કમુલ કરે તો તમે ખુશીથી દુકાનમાં સુઈ રહો. બેની જગ્યા મળે શકે તેમ નથી. ”

ચંદ્ર: “ કહો સ્વામીભાઈ, તમારો શું વિચાર છે ? ”

સ્વામી: “ ભલે. તમે દુકાન પર સૂજો અને હું આ પાસે નાનો તબેલો દેખાય છે, તેમાં— ”

સ્ત્રી: “ નહિ, તેમાં તો ગાય બંધાય છે ! ”

સ્વામી: “ ગાયને આજની રાત ઝાડ નીચે બાંધી દેજો ! ”

સ્ત્રી: “ વાહ ! ઠીક બોલ્યા ! કોઈ શરમ નથી ? ગાયને ઝાડ નીચે બાંધી અને ભાઈ સાહેબને તબેલામાં બેસાડીને પૂજા કરે, કેમ જણે ગુરુ શું સામજી બનીને આવ્યા હોય ? ”

સ્વામીસુંદર અતી અજીમની હતો. એટલે તે સ્ત્રીની આવી વાતથી-પોતાનું અપમાન થયેલું જણીને તેને ક્રોધ ચઢ્યો. ને ચંદ્રવદનને કહેવા લાગ્યો:

“ આગ લાગે એની દુકાનમાં, તમે આપણે કયાંય બીજો જઈને ધામો નાંખીશું ! ”

ચંદ્ર: “ એમ ગુસ્સો ન થાય, બાઈ ! આ તો પરદેશ છે ! ”

સ્વામી: “ તે શું છે ? જહનમમાં જાય તેની દુકાન, અને સાથ ને પથ...હું તો કોઈ રીતે અહીં રહેવાનો નથી. ”

ચંદ્રવદન પરિશ્રમિત થયેલો હોવાથી સ્વામીને કહેવા લાગ્યો

“ તમારે જવું હોય ત્યાં જાઓ. હું તો અહીંજ પડ્યો રહીશ. ”

ચંદ્રનો આ નિશ્ચય જાણીને સ્વામીશુંદર વધારે ક્રોધ કરીને બોલ્યો:

“રહો. આજ રહો. અને કાલ પશુ રહો. બન્દા બીજો જન્મ છે. આ બન્દાની બેટ હવે નહિ થાય.”

એમ કહી સ્વામીશુંદર ચાલતો થયો અને ચન્દ્રવદન દુકાનના ઓટલે નિઃશ્વાસ સુકીને બેઠો.

સ્વામીશુંદર, થોડે દુર જઈને બેઠો. તેને ખાત્રી હતી કે ચંદ્ર જરૂર મને બોલાવશે, ચંદ્રનો વિચાર તેને બોલાવવાનો થયો, પણ તેના તીખા-અભિમાની-સ્વભાવની તેને સારી ખબર પડી ગઈ હતી એટલે તેને ખાત્રી હતી કે તે આથો-પાછો જઈને પણ થોડી વાર પછી પાછો આપ મેળેજ અંહિ આવશે અને તેથી જ તે સાંત થઈ બેસી રહ્યો. અને આખર એમજ થયું.

સ્વામીભાઈ થોડે દુર જઈ વિચારવા લાગ્યો કે-

“બીજર બળણી છે. રાત અંધારી છે. વળી આ રથે ભા-લુસનો અવર-જવર પણ બંધ છે એટલે સાહસ કરીને ક્યાંય બીજો જઈશ, તો નહીં ક્યાંકને ક્યાંક ભરાઈશ ને દુઃખી થઈશ. પણ બોલાવ્યા સિવાય પાછું શી રીતે જવાય ?

આમ વિચારતો ધીમે પગલે પાછો દુકાન બણી આવવા લાગ્યો. આખરે છેક નજીક આવ્યો અને ચંદ્રને કહેવા લાગ્યો.

“બળણી બળરમાં તમને રાતની વખતે એકલા મૂકી દેવા એ મને અન્યાય જણાય છે. એ વિચારની પ્રબળતાએ જ ખાસ તમારી સલામતી માટે હું પાછો આવ્યો છું, તો ભલે તમે દુકાન પર સુઓ. હું તમારી ખાતર ઝાડ નીચે સુવાની વાત કબુલ રાખું છું !”

ચન્દ્રવદનના પહેરવાના કપડા સાફ ન હતા, ને પ્રથમના આવેલા સાફજુના કપડા, અપ-ડુ-ડેટ હતા. તે બન્નેની વાતચીતપરથી ચંદ્ર, જાણી શક્યો કે તેઓ કલકત્તાની કેઈ કોલેજના વિદ્યાર્થી છે.”

“સારા તરફ સર્વેને મોહ વધે છે.”

એ કહેવત પ્રમાણે દુકાનવાળાની સ્ત્રી તે બન્ને માટે રસોઈની તબીબ કરતી હતી. અને તેમના માટે સારા બિઝનેસની ગોઠવણ કરતી હતી. ચંદ્ર, તેણીને કાંઈ પૂછતો તો તે પર તેણીએ જરાય ધ્યાન ન આપતી,

ચંદ્ર: “વાર, હું રસોઈ કયે ટેકાએ બનાવું?”

સ્ત્રી: “બહાર ઓટલા નીચે જમીન પર જુઓ ત્યાં કોઈ પથ્થર પડ્યા હોય તો. જુઓ પહેલી તરફ ફળીમાં ક્યાંઈ ઝાડ હશે તે ગોતી લ્યો. પાણી ખેંચવા માટે આ ડોલ ને રસી પડ્યા તે લઈને આગળ ચકલામાં ફેરો છે ત્યાંથી પાણી ખેંચી લાવો. વાસણ ન હોય તો કોઈ એકાદ માટીનું વાસણ હું આપીશ. બળતણ માટે ઝાડ નીચે તપાસો કંઈક મળી આવશે.”

ચંદ્ર: “જુઓ, શ્યામબાઈ, જમાનો ગીલ્ટમયનેજ ધીરે છે?”

ચંદ્રને ઉત્તર આપવાને બદલે શ્યામસુંદર તે સ્ત્રીને કહેવા લાગ્યો “તમારા કહેવા પ્રમાણે જ્યારે સર્વ અમે અમારા હાથે કરી લઈએ, તો પછી અહિં રહીએ જ શ્યા માટે? અને આમ હોય તો અમને શાયદો શું?”

સ્ત્રી: “તો જ્યાં શાયદો મળે ત્યાં ચાલ્યા જાઓ. જમવાના માટે ગરમાગરમ, અને રૂપાના થાળ. સુવાને માટે પલંગ એવું જ્યાં મળે ત્યાં પધારો. હું તમને કંઈ બોલાવવા આવી હતી? પાસે કોઈ નહિને મિલજળ અમીરનો! બામટા! મલકના! !”

ચંદ્રવદન સમજતો હતો કે કોઈ કરવામાં કાંઈ શાયદો કિંવા લાભ નથી. અહિં આપણું ઘર નથી કે કોઈ સહન કરે?

ચંદ્ર “બધીબાઈ! તમે આવી રીતે રીસ કરશો તો અમે અજાણ્યા

મુસાફરની શી મતી થશે ? તમે રજા આપશો તો અમારે અહિં બીજો ક્યાંય ઉભા રહેવાની જગ્યા નથી. ”

શ્રી: “ હું કેમ પણ ન સમજું. બસ, અહિંથી ચલતી પકડો. ”

ચંદ્ર: “ શું તું એમ જણે છે કે તારા સિવાય આ બજારમાં બીજો ક્યાંય જગ્યા નથી ? તું કેમ શૂંઘળ ખાનદાનનું સંતાન હો તો આશ્રયે આવેલાને આવી રીતે હેરાન કરે જ નહિ. ”

એમ કહી બન્ને જણાં દુકાનની નીચે ઉતરે છે, ત્યાં દુકાનનો માલિક સામે આવે છે. આ બન્ને ને રોકીને પોતાની સ્ત્રીને કહે છે: “ જ્ઞાનો શોર બકોર છે ? ”

શ્રી: “ જુઓને કેણુ જણે ક્યાંયના ઉતરી પડેલા આવી ચડ્યા છે તે ન કામના મારી ઉપર નવાબની માફક રોડ ચલાવી-દબાવી રહ્યા છે. ”

દુકાનદાર: “ તમે કેણુ છો ? ”

ચંદ્ર: “ અમે પરદેશી બ્રાહ્મણ મુસાફર છીએ. દુ:ખી છીએ. કલક-તામાં કમાવાનો વિચાર રાખેલો છે. આ બજારના અબજણા હોવાથી તમારા આશ્રયે રાત ગુજરવા આગ્યા છીએ—ચાહેલા છીએ. ”

દુકાન: “ બ્રાહ્મણ છો ? સાર, પ્રણામ ! આવો બેસો. હું તમારા માટે રસોઇનો અને પથારીનો બંદોબસ્ત કરાવું છું. આવી મોટી રાત્રે મારે આગણેથી તમે બીજો જાઓ એ ઠીક ન કહેવાય. ”

સ્વામ: “ શેઠ ! મેં ધણીયે સ્ત્રીઓ જોઇ છે, પણ તમારી સ્ત્રી જેવી સર્પણુ સ્વભાવની સ્ત્રી તો મેં ક્યાંય ન જોઇ. તોબાહ ! તોબાહ !

થોડીવારે બન્ને પથિકોને જમાડીને તૃપ્ત કરવામાં આવ્યા. પાન સેવણી લીધા પછી ચંદ્ર, ચાહેલો હોવાથી સુવાની તૈયારીમાં પડ્યો ત્યારે તે સ્વામમુંદરજીને સ્વકાલું. “ કરમ મતી ટાળી કદી નહિ ટળે ! ”

પ્રકરણ બારમું.

“ લક્ષ્મિ કે સરસ્વતી ? ”

વર્ધમાન જીલ્લામાં વિહારી નામનો એક સુપ્રસિદ્ધ શ્રીમંત હતો. તેની પાસે વડીલેપાછાંત દ્રવ્ય તો ન હતું, પરંતુ અમૂક વ્યાપારની પ્રવૃત્તિમાં તે સાફ દ્રવ્ય મેળવી શક્યો હતો. વખત જતાં વેપારના બહોળા ક્ષેત્રમાં અંપલાવવાથી પ્રભુએ તેને લક્ષ્યાધિપતિ બનાવી મૂક્યો હતો. કહેવત છે કે :

“ પંડ રજે તે પેટ ભરાય, ધન રજે તો હમસો ચાય. ” એ ન્યાયે બહોળા વ્યાપારના અંગે તેને મોટા કમાણી થવા માંડી હતી. જે માણસ આપથીજ દ્રવ્ય પેદા કરી શકે છે તેની પ્રકૃતિ લોભી હોય છે, અર્થાત્ તે ઉદાર હાથે કાઢતે ધનામ આપી શકતો નથી. તેનું પ્રધાન કારણ એજ કે તેને ખ્યાલ હોય છે કે પૈસો પેદા કરતાં કેટલો પરસેવો ઉતરે છે !

“ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી જે માણસ મજખીચુસ વૃત્તિ નહિ રાખતાં, દ્રવ્યનો મોટો ભાગ સ્વહરતે ધર્મખાતામાં, પરીપકાર ખાતામાં, અને સમાજના હિતની દિશાઓમાં વાપરે છે તેનું દ્રવ્ય ધન્ય મણાય છે. દ્રવ્યવાનને ત્યાં પ્રભુની ભક્તિ, અતીથીનો સત્કાર, કલ્યાણ સેવકો, સુપુત્ર પુત્ર, સહવર્તનશાળી સ્ત્રી, નિરોગી શરીર, લોકમાં પ્રતિષ્ઠા, રાજ્યમાં માન સાદી-સરલ-નિરબિમાન વૃત્તિ-આટલું એક સાથે મળવું એ ખરેખર મહદ્ ભાગ્યનીજ નિશાની છે. અને તેનોજ મૂલ-સ્થાવ્રમ ધન્ય મણાય છે. ”

વિહારી પણ ખેતે મેળવેલા દ્રવ્યને માખીના મધની પેઠે સાચવી નહિ રાખતાં, સત્કર્મમાં તેનો સારો વ્યય કરતો હતો. દેવારા-

ધન અને અતિથી સેવામાં તેને અત્યંત પ્રેમ હતો. દરેક વાર-તહેવારે તેને ત્યાં આનંદ-ઉત્સવ થતા હતા. શ્રી કૃષ્ણ જન્મોત્સવ અને નવરાત્રોત્સવ અલોપીક તૈયારીથી તે ઉજવતો હતો. સનાતન ધર્મ પ્રતિ તેને અપૂર્વ ભાવ હતો.

દ્રવ્યોપાર્જન વખતે તે ધર્માધર્મ સમજતો નહિ; પણ તેની એ આન્યતા હતી કે એ દ્રવ્યને સત્પથે વાપરવાથી પાપ નથી. જ્યારથી તેની પત્નિનો પરલોક વાસ થયો. ત્યારથી તેણે આપારને લગતી પ્રવૃત્તિ વિસર્જન કરી હતી. અને શાંત વૃત્તિથી પરમેશ્વરનું ભજન કર્યા કરતો હતો.

તેને એક પુત્ર અને એક પુત્રી હતી. પુત્રનું નામ કેમચન્દ્ર અને પુત્રીનું નામ અમૃત હતું. માતાવિહિન આ ઉભય સંતાનો પ્રત્યે પિતા વિહારીની અવાગ મમતા અને પ્યાર હતા.

એક દિવસે અમૃતને ધરમાં ન જોવાથી વિહારીને પોતાની વૃદ્ધ માતાને પૂછ્યું.

“માણ ! આજે અમૃત કેમ જોવામાં આવતી નથી ? અત્યારે તે ક્યાં ગઈ છે ?”

આ વખતે અમૃત પાસેના પાડોશિને ત્યાં રમતી હતી. વૃદ્ધ માતાએ તેને બોલાવી અને તે દોડી આવી.

“પિતાજી ! હું અહિંયાજ છું ! કંઈ કામ છે ? જરા રમું છું.” વિહારી ! “આવ બેટા ! મ્હારી કન્યા લક્ષ્મી ! આવ ?”

અને પિતાએ, પુત્રીને ખાઈ ચુંબન કર્યું.

અમૃતના આંગળા શાહીથી પરકામલા જોઈને વિહારીએ પૂછ્યું :

“અમૃત ! તારા હાથે શાહી ક્યાંથી લાગી ?”

અમૃત : “હું ભાઈ પાસે લખવાનું શિખું છું. ભાઈ અને અક્ષર લખનાં શિખવે છે.”

વિહારી: “ શું તું લખતાં શિખે છે ? બાપુ ! તું લખતાં શીખીને શું કરીશ, બેટા ! ”

આ વખતે હેમચંદ્ર પણ બહારથી આવ્યો, અને બોલ્યો: “ પિતાજી ! એમાં શી હરકત છે ? આજકાલ ઘણી કન્યાઓ લખતા વાંચતાં શિખે છે. કલકત્તામાં બહુ કન્યાશાળાઓ છે કે જ્યાં અનેક કન્યાઓ ભણવા જાય છે. ”

વિહારી: “ બલે. તમને રૂચે તે કમે. હું તો હવે વૃદ્ધ થયો. પણ વાહ હેમ ! તું અહિં કેટલા દિવસ રહીશ ? કલકત્તા જઇશ ત્યારે અમૃતને કોણ શીખવાડશે ? ”

હેમ: “ એ દરમ્યાનમાં તો અમૃત પોતાની મેળેજ શિખવા જેટલું સમજી જશે. કારણ કે અમારી કોલેજમાં એક મહિનાની રજા પડી છે; ને હું અહિં આવ્યો છું. એક મહિનામાં તો અમૃત પહેલી ચોપડી વાંચવા જેટલી જાની થશે ! ”

વિહારી: “ વાહ ! ત્યારે તો મ્હારી અમૃત-કન્યા લક્ષ્મીમાંથી સરસ્વતીદેવી થઇ જશે. કહે બહેન ! તું લક્ષ્મી થઇશ કે સરસ્વતી ? અમૃત: “ લક્ષ્મી અને સરસ્વતી બન્ને થઇશ. ”

વિહારી આ જવાબ સાંભળી રનેદબરી દૃષ્ટિએ પુત્રીના વદન તરફ જોઇ રહ્યો. તેની આખોમાંથી બેચાર અશ્રુનિન્દુ ટપકી ગયા. બાદ પુનઃ તેણીને બોલ્યાં બેસાડીને કહ્યું: “ સારું બહેન ! જવ ભાઇની પાસે શીખ્યા કરે. ”

કોલેજની રજા પુરી થઇ એટલે હેમચંદ્ર કલકત્તા જવા તૈયાર થયો, અમૃત પહેલી ચોપડી વાચતા શીખી ગઇ હતી. જતી વખતે ભાઇએ બહેનને કહ્યું: “ કલકત્તા જઇને હું તને વાંચવા માટે એક

“કન્યા-શિક્ષા”નું પુસ્તક મોકલી આપીશ. હું કલકત્તા પહોંચું, પછી પંદર દિવસ સુધીમાં તારી મેળાએ તું તારા હાથથી ખુશીના પત્ર લખીશ તો રામનવમી ઉપર હું ઘેર આવીશ ત્યારે તારા માટે એક રેશમી ફલાવરની સાડી તથા કાનમાં પહેરવાના એક જોડી સોનાનાં કર્ણકૂલ ભેટો આવીશ.”

અમૃતે હસીને ઉત્તર આપ્યો:

“બાઈ તમે તો મહારી મનેચ્છા કહી. હું જરૂર તમને મારા હાથના અક્ષરથી પત્ર લખીશ,”

હેમ: “તો હું પણ અવશ્ય એ બને વસ્તુઓ ભેટો આવીશ.”

અને સર્વની રજા અને આશિર્વાદ લઇને હેમચંદ્ર કલકત્તા ઉપડી ગયો.

“સંસારમાં સંબંધ બાતા,—બહેનનો મીઠો અતિ,

“તેવો મીઠો સંબંધ ક્યાંયે ના જણાયે છે રતિ:

“પતિ અને સ્વામિ તણો, ગુરુ અને શિષ્યો તણો—

“સંબંધ, એ સંબંધથી છે ઉતરતો ક્યાંયે ધણો !

“બંધુ તણું યાતાં અહિત દુઃખી ઉરે બહેની ધરો,

“ને તાત મિત્રો અન્ય સંબંધાં જાણુજો અજગા જરો,

“રક્ષા કરે છે બાઈની તે રાખડી બાંધી કરે,

“બંધુ અને કા ! બહેનનો સંબંધ છે અઘીતીય ખરે !

“આશિષ દેશે બહેન જો, તો બાઈનું શું થશે !

“દષ્ટિ અગિની બહેનની તે બાઈના બાઈના દુઃખો જશે.”

મકરણુ તેરમું.

~~સામુ સાળાના પગલાં~~

“સામુ, સાળાના પગલાં.”

કેમલા કાળા છે. સામુ લગાડો કે દુધથી ધુઓ પરંતુ તે કાળાજ રહેવાના. તેવીજ રીતે જેમનાં અંતર કાળા છે, તે કદી પણ ઘોળા થવાના નહિ. અસુયા, ચન્દ્રવદનને જુદો કાઢીને ઘેડો સમય શાંત રહી, પરંતુ જેનો કુટિલ સ્વભાવ હોય છે તે કદી પણ બદલાતો નથી. વખત જતાં અસુયા, ભગતાણી પર પણ નાના મોટા દોષના આરોપ મૂકવા લાગી. “ભગતાણી પોતાને ઘેરથી, નીમક, તેલ, અને ખસાલા જેવી ચીજો પણ ચોરી જાય છે, વળી એ એવી તો કાળા-કીટાકા જેવી મેલી-મંદી છે કે તેના હાથનું પાણી પણ ખાવે નહિ, તો પછી રાંધેલું તો ગળેજ કેમ હતરે ?”

ભગતાણી વિરુદ્ધની આવી વાતો અને નિંદા ભગતાણીના મોંડે તે ન બોલતી, હતી પણ તેના ઝેરહાજરીમાં પડોશીઓની પાસે તે બોલતી હતી. અસુયાની તાકાત ન હતી કે એવી વાત-નિંદાની વાત-ભગતાણીને મ્હોડે કહી બતાવે. અસુયા સમજતી હતી કે એ સરલા નથી...પણ ભગતાણી છે.

અસુયા જે વાત પડોશીઓને કહેતી તે વાત તે પડોશીઓ ભગતાણીને કહેતી. એટલે એકાદ બે દિવસ તો ભગતાણી શાંત રહી. પણ જેમ જેમ વાતોનો સંગ્રહ વધારે થયો તેમ તેણીનું સ્વરૂપ ખીલવા લાગ્યું, એક દિવસ જરા મ્હોં ચડાવ્યું. ખીજે દિવસ તરફદીયાં નાખ્યાં, અને ત્રીજે દિવસ તો ખસ રાવણા-રાવણી !

અત્યાસ્પૃધી અસુયા કાઠનાથી મહાત થઈ ન હતી, પણ ભગતાણીએ તેનો વળ ઉતારી નાખ્યો.

તીરથી પથ્થુ તીવ શબ્દો સાંભળાવીને ભગતાણી ગઈ અને પછી ધણીવાર સુધી અસુધા રડતી પડી. કામ કરનારના અભાવે તેનું એ રહન ઘોડીવારમાં પરિસમાપ્ત થયું. અને રવિકાંતના ઘરમાં આવ્યા પછી આગ્રેજ પહેલવહેલું કામ કરવા માંડ્યું.

રવિકાંત, કચેરીમાંથી ઘેર આવ્યો. ને અસુધાને હાથોહાથ કામ કરતી જોઈને બોલ્યો:

“ ભગતાણી ક્યાં ગઈ. ”

અસુધા: “ મેં એ કમખખતને રજા આપી. ”

ભગતાણી આપોઆપ કટુ શબ્દો સાંભળાવીને ચાલી ગઈ એવું અસુધા કેમ કહી શકે? પોતાનું પાણી ગય ને?

રવિ: “ શા માટે રજા આપી? શું કાંઈ તેનો અપરાધ હતો? ”

અસુધાના મનમાં જેમ આવ્યું તેમ ભગતાણીની વિરદ કહેવા માંડ્યું: ચંદ્ર, અને સરલાને જુદા કરતી વેળાએ તો ભગતાણી શ્રેષ્ઠ હતી, પણ અત્યારે તેજ ભગતાણી, અસુધાની દૃષ્ટિએ ‘ અવગુણની વખાર ’ જેવી દેખાવા લાગી. અસુધાની વાત સાંભળીને રવિકાંત નારાજ થઈ ગયો. અને બોલ્યો.

“ તું જ્યારે કોઈને ચાહે છે ત્યારે તેને સ્વર્ગમાં ચઢાવે છે, અને નથી ચાહતી ત્યારે તેને જ પાછી નરકની ખાણમાં ઝંપલાવે છે; તારું આવું વર્તન કઈ રીતનું ગણાય? તું બીમાર છે, એટલે રાંધી શકીશ નહિ. તેમ મારાથી પણ રંધારો નહિ. એટલે હવે છતાં સાધને નાસ્તા ઉપર ગુજારો કરવો પડશે. માટે કહે હવે મારે શું હિંપાય કરવો? ”

અસુધા: “ તમારે એ બાબતની મુદ્દલ ચિંતા કરવી નહિ, તમને તો દાઢમસર જમવાનું મળી રહેશે. ”

રવિ: “ મને મારી ચિંતા નથી, ચિંતા થાય છે માત્ર વિપિનની ઘરમાં અબ છતાં તેને—”

અમુયા: “ ત્યારે પારકાના ભડંસાપર ઘર ચાલે કે? હવે તો હું આવતી કાલેજ મારી માને બોલાવી લઉં. મારી મુરકેલીની વાત સાંભળશે કે તે વીના વિલંબે આવી પહોંચશે.”

રવિ: “ મેં ચંદ્રવદનને શા માટે જીદો કર્યો?”

અમુયા: “ કેવો પ્રશ્ન! શું મેં તેમને જીદ કર્યા છે કે કરાવ્યા છે? જો હજી પણ બન્ને બાંધને બેથું થવું હોય તો મને શું વાંધો છે? હું તો મ્હારે પિયર જામને રહીશ.”

રવિ: “ એવું હું ક્યાં કહું છું?”

અમુયા: “ હું તમારી માર્મિક વાત સમજી શકતી નથી. જે કહેલું હોય તે ખુલ્લું કહી નાખો. છળકપટની વાત તરફ મને અત્યંત અણુમો છે. હું તો આખો દિવસ તમારા જ બધા માટે મથું છું. મરતી વખત કોઈ મને યોડું જ સાથે બંધાવવાના હતા?”

રવિ: “ વાહ, વિપિન ક્યાં છે?”

અમુયા: “ સૂતો છે.”

રવિ: “ શા માટે સૂતો છે? ખાવા પીવાનું શું કર્યું?”

અમુયા: “ રસોઈ થયા સિવાય શું ખાય?”

રવિ: “ રસોઈ કેમ નહિ થાય? કદાચ તું નહિ બનાવી શકે તો હું બનાવીશ તૈયારી છે ને?”

અમુયા: “ અત્યારના માટે તો બસ છે. દાળ-ભાતને એક ચાક કરશો તો ચાલશે. આજે મારી તખીયત કંઈ વધારે બગડી છે.” એમ કહી તે સમનચૂકમાં જઈ સૂઈ રહી.

રવિકાંત રસોડામાં ગયો. ચુકો ચેતાવ્યો. જેમ તેમ કરીને રસોડા ખનાવી. નિત્ય નિયમાનુસાર રવિકાંત, અસુયાની થાળી પીરસીને તેના સ્વપ્નગૃહમાં લઇ ગયો. મહામહેનતે અસુયાને જગાડી અને થાળી આમળ મૂકી. અસુયા જમવા બેઠી. રવિકાંત પણ તેની સામે વિપિનને બોલાવીને જમવા બેઠો. અસુયાએ અચ્છી રીતે આરોગ્યું. બિમારી ખતાવતી હતી, તોપણ થાળીમાં પીરસેલી એકપણ ચીજ તેણે ખાધી મૂકી નહિ. ખાઇ રહ્યા બાદ હાથ મ્હોં ધોઇ પાછી બિછાનામાં જઇ સૂતી.

* * * *

બીજે દિવસે બપોરે રવિકાંત કચેરીમાંથી ઘેર આવ્યો ને જુએ છે તો પોતાની સાસુ અને સાળો આવી મયા હતા.

અસુયા જાતે જાહેને માતા-બાતને તેડી લાવી હતી.

અસુયાના બાઇનું નામ અર્ધવદાસ હતું. તેના શરીરનો રંગ, કાચલા જેવો હતો. તાડ જેવડો તે લાંબો હતો. અને પેટપુરણ ખાવા મળતું ન હોવાથી શરીરે ફુબળો હતો. માથું નાનું હતું, અને હજમને આપવાના પેસાના અભાવે વાળ તો એટલા બધા વધી મયા હતા કે આંખ-મ્હોં દેખાતું ન હતું. વાંચવું લખવું કેને કહે છે તે એ 'ગધેડો' બિહુલ સમજતો ન હતો. અર્ધવદાસ બહુતાં ન શિખ્યો. તેમાં તેની મા, અસુયાનો દોષ કાઢતી હતી કે “બાઇને બહુવરો એ જ્ઞેનની ફરજ છે. કેમકે બહુવરવા પાછળ જે ખર્ચ થાય તેટલું તે આપી શકે એમ છે. અર્ધવદાસ ગધેડા જેવડો થયો હતો તોપણ તે તોતડું જ બોલતો હતો. અને ‘ત’ ના જગ્ગે ‘ટ’ બોલતો હતો.

રવિકાંત, સાસુ-સાળાને જોઇને પ્રથમ તો મમ્મરયો, પરંતુ પાછળથી વિવેક સાચવવાની ખાતર ‘કુશળતા’ પ્રકરણે તે લલચાવ્યો.

“આવો. કુશળ છે ને ?”

“હા. જમાધરાજ.” કહીને સાસુએ જોવારણાં લીધાં. ગર્ધવ-
દાસ, પોતાના બનેલીના ઘરમાં આજેજ આવ્યો હતો. ઘરની અંદ-
રની ચિજો જોઈને તે ખૂશખૂશ થઈ ગયો અને સઘળી ચીજો તરફ
ધારીધારીને જોવા લાગ્યો. થોડા લટકતા કુમર જોઈને તેણે રવિકાં-
તને પૂછ્યું:

“આ શું ટીંગામ છે ?”

રવિ: “કુમ્ભર.”

ગર્ધવ: “તું જર ?”

રવિ: “ન સમજ્યા, કુમ્ભર.”

ગર્ધવ: ““કુમ્ભર કુમ્ભર. પણ તેને આમ ધર વચ્ચે લટકાવવાનું કારણ ?”
પણ આ કુમ્ભર કામના કે ?”

રવિ: “હા.”

ગર્ધવ: “ત્યારે તો તેને ઉતારીને નીચે રાખો. કદાચ પડે ને બાંજીને
છુટો થઈ જાય તો કામ રહેશે. પગમાં લાગે તો છ મહીના
ખાટશે રહેવું પડે !”

સાળાના શબ્દો રવિકાંતને ગુસ્સે રીતે હસાવતા હતા. પરંતુ પ્રકટ
હાસ્ય કરે તો અસુયાનો કોપ ઉતરે એમ હતું. એટલે ‘ગધિડા’ની
ખુદ્દિના માટે મનમાંજ વિચારતો-કંપતો, સાસુએ તૈયાર કરેલી રસોઈ
જમવા બેઠો.

અને ગર્ધવદાસે ખુણામાં પડેલી લાકડી ઉપાડી !

પ્રકરણ ચૌદમું.

“અમૃતનું હરણ”

“ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુ વિશ્વમાંહી ‘પ્રેમ’ એક ગણાય છે !
 “અંધર્વને દેવો સહુ રત્નિ ‘પ્રણય’ની ગાય છે,
 “છે સ્નેહને વશ સામળો રટનારની બહારે રહેડે,
 “પતિ, પતિના પ્રેમ સાથે અગ્નિ જ્વાળામાં પડે,
 “પ્રેમી હૃદય પૈસાતણી પરવા કદી કરતા નથી,
 “નિજ સ્થિર દેવા પ્રેમમાં પ્રેમી જરા ડરતા નથી.
 “છે શબ્દ એ અક્ષર તણે લધુ ‘પ્રેમ’ પણ શક્તિ વણી,
 “સંસાર પર સરતા ફરે છે જ્યાં જુઓ ત્યાં પ્રેમની.”

—મંગલ

‘પ્રેમ,’ એ એ અક્ષરનો લધુ શબ્દ છે, પરંતુ આખા વિશ્વ ઉપર તેનું સામ્રાજ્ય વિસ્તરી રહેલું છે. પશુ-પક્ષી, જીવજંતુ, અને નર-નારી-સર્વેમાં પ્રેમના કિરણો પ્રકાશી રહ્યાં દેખાય છે. જ્યાં સુધી ‘પ્રેમ’ શુદ્ધ રીતે પોષાય છે, ત્યાં સુધી સ્વર્ગનું સુખ અનુભવાય છે, પરંતુ જ્યારે પ્રેમની શુદ્ધતાની મર્યાદાવાટિકામાં, મલીન છોડતું બીજ પડે છે, ત્યારે અનેક આપત્તિ નડે છે.

શુદ્ધ પ્રેમી સરલા, પતિના ગયા પછી અનંત કષ્ટને ભોગવવા સામી. સ્વામિની હાજરીમાં જે કષ્ટ, જરાપણ આઘાત આપતું ન હતું તે કષ્ટ સ્વામિની ગેરહાજરીમાં સરીસે બાળવા લાગ્યું અને થોડા દિવસમાં તે તે હાડપિંજર જેવી બની ગઈ.

જ્યારે દુઃખનો કોડો તેનું કોમળ કલેબરું કોરી નાંખતો ત્યારે તેના મોંમાંથી સ્વાભાવિકજ હિમાર નિકળી પડતા.

“ બરેર ! મેં એમને કેમ જવા દીધા ? એમની સાથે રહેવાથી હું બુખે રહીને દિવસો વિતાવત, આ કષ્ટથી, — આ વિરહ યંત્રણાથી — અનેકમાણું ઉત્તમ જણાત. સ્વાર્થવશ થઇ મેં એમને જવા દીધા એ ધણું ખરાબ કર્યું છે. શ્રી સીતાદેવીની આશ્ક હું તેમની સાથે કેમ ન ગઇ ? હાય ! હું કેવી કઠિન હૃદયની છું ! કેવળ મારા માટેજ એ દુઃખ સહન કરશે, મારા લીધે જ એ દેશ-પરદેશ આશ્કશે અને હું ઘેર રહીને સુખ ભોગવીશ ! ધિક્કાર છે ! ”

સરલા આ પ્રમાણે દુઃખોદ્ગાર કાઢી રહી હતી. ત્યાં મુશિલાએ રસોઇ તૈયાર થઇ ગયાનું જણાવ્યું.

સરલાએ કાંઇ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ. એટલે મુશિલા, સરલા પાસે આવીને બોલી :

“ હવે ખાવું છે કે નહિ ? તમારા લીધે — ”

સરલા : “ બહેન મુશિલા ! હું શું ખાઉં ? મને કંઇજ ભાવતું નથી. અને બુખ નથી. તું જમી લે. ”

મુશિ : “ જે ભાવે તે જમજો. પણ — ”

સરલા : “ બહેન ! કૃપા આપો છે ? ”

મુશિ : “ તે જમવા બેઠો છે. ”

સરલા : “ તું તેની સાથે બેસીને જમી લે. હું આજે જમવાની નથી. મને દુઃખ થાય છે. ”

મુશિ : “ શાથી ? ”

સરલા : “ તારા શેઠ વિના મારું મગજ મુંઝાઇ રહ્યું છે. આપણે અહિં જમીએ પરંતુ પરદેશમાં કોણ જાણે એમની શું સ્થિતિ હશે ? તારા આપેલા દસ રૂપિયા તો ક્યારનાયે ખલાસ થઇ ગયા હશે. એમની પાસે એક પાઇ પણ નહિ હોય અને શું

ખાશે? હજી સુધી કંઈ નોકરી મળી હોય એમ લાગતું નથી; કારણકે તેવો પત્ર આવ્યો નથી. સુશિલા! કહે હું શી રીતે જમવા બેસી શકું?”

સુશિ: “તમેજ એક સ્વામિવાળા! કોઇના સ્વામિ કાંઈ પરદેશમાં જતા હશે? ચાલો, ઉઠો, એનો સૌનો પરમેશ્વર છે.”

સરલા અનિચ્છા છતાં, સુશિલાના અત્યાચ્છદથી રસોડામાં ગઇ; અને ભાવે-કભાવે પાણી યોડું ખાધું!

જમીને સુશિલા, કૃષ્ણ સાથે એકાદ રમકડું લેવા જતી હતી, તેને જોઇને અસુયા બોલી:

“તમારા ધરનો માલીક બહુ વખત થયા દેખવામાં આવતો નથી, તે ક્યાં ગયો છે? કોઇના કપડા ઉધાર લેવા કે ખાતે મંડાવીને રૂપિયા લેવા ગયો છે?”

સુશિલા: “શેઠાણી! ભગવાન તમારી છાંટી ઢુંકી કરે તો કંઈ ઉપાય નહિ, પરંતુ જો તમે વધારે વખત જીવશો તો તમારા વાગ્યાશ્ચિનો સારી રીતે જવાબ મળી જશે.”

સુશિલાના આવા અપમાનજનક શબ્દો સાંભળીને અસુયાને કોષ મ્હડયો અને તે બોલી: “તું શું બકી ગઇ? ધરી સંભળાવ.”

સુશિ: “શું સંભળાવું? સાંભળવાની ખાસ ઇચ્છા હશે તો મારો ભગવાન એક દિવસ સંભળાવશે.”

અસુ: “અરે! આ ઝીની બોલી તો કોઇ સાંભળો! તું નસીબદાર કે બિપિનના પિતા અપારે ઘેર નથી નહિતર તારૂં ટચકીયું કાઢી નાંખત, સમજી? આજ પછી મારી સામે આવો જવાબ વાળ્યો છે તો યાદ રાખજે કે તારા કાદમાં જ મ'મારી નાખીશ.”

સરલા બહાર દોડી આવી અને સુશિલાને કહ્યું:

“ સુશિલા ! બહેન, તું એની સાથે કંઈ પણ ન બોલ. તેના મનમાં જેમ આવે તેમ બોલવા દે. જે સહે તે બારે. માટે છાનીમાની ધરમાં આવ.”

સુશિલા: “ હું તેનું શા માટે સહું ? ”

સરલા: “ શા માટે ? આપણી પ્રતિજ્ઞા માટે ! ચાલ બહેન, એ મ્હોટા કહેવાય, એમની સામે આપણાથી બોલાય ? ” એમ કહીને સરલા, સુશિલાને ધરમાં ખસડી ગઈ.

અમુયા એકદમ પોતાના જીવનરમમાં આવી અને પલંગમાં પડી. તેનું આખું મોઢું લાલગોળ મધ ગયું. તેનું બદન શરયરવા લાગ્યું. તે જોરથી શ્વાસ લેવા લાગી. અને કોષમાં દાઢ પગ પછાડવા લાગી.

અમુયાના પછાડા સાંભળીને તેની મા તરતજ તેની પાસે આવી અને કહેવા લાગી:

“ દીકરી ! તને હજી આ સંસારની હવા લાગી નથી. તું બોળી છે કપટથી નિરાળી છે. એટલે કંઈ ન જાણે; પણ ખ્યાલ કર કે એક દિવસ જે તારા ટાંઠા ટુકડા ખાતી હતી, એક દિવસ જે તારી દાસી તરીકે કામ કરતી હતી, તારા પગના તળીયા ચાટતી હતી, તે સુશિલા તારા સામે બોલવાની હિમત કરી શકે નહિ, પણ તે આજે જે બોલી તે પેલી સરલાની શિખવણીથી બોલી છે, સમજી ? બિચિનના બાપ ભેર આવે તો તેને તું આ વાતથી વાકેશ કરી તેનો ઝટ બદોખસત કર નહિ તો અને તારી બહુ બીક લાગે છે.”

આ વખતે ગર્ધવદાસ પણ ત્યાં આવ્યો. અને બહેનની મુખ-મુદ્રા જોઈને ગભરાયો: “ બહેન ! તમે અચાનક શું થયું ? ”

અમુયા એ કંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

મર્ધવ: “ બેસતી કેમ નથી, કહેને, શું થયું છે ? ”

અમુયા: “ બેસ, મુખ્યા! તને કહેવામાં શું ફાયદો છે ? ”

મર્ધવ: “ કેમ ? કેમ ? ”

અમુયા: “ તારામાં દૈવત હોય તો મને આટલું દુઃખ લા માટે થાય ? ”

મર્ધવદાસ સિધા મગજનો માથુસ હતો. ખેનની ગોળમટોળ વાતથી તે કાંઈ પણ સમજી શક્યો નહિ. જ્યારથી તે બનેલીને ઘેર આવ્યો હતો, ત્યારથી તેણે સર્વ ઉપાધિને ખાડામાં નાખી દીધી હતી અને ફેવળ નવી નવી ચીજો ખાવામાં અને મોજમગ્ન કરવામાંજ રાત દિવસ વિતાવતો હતો. તે ખેનની વાત સમજી શક્યો નહિ એટલે ઉંઠની માફક ડોક લાંબી કરી કરીને ચોતરફ દીવાનાની માફક જોવા લાગ્યો. મર્ધવદાસને આવી રીતે ડોળા શડીને આજીવન દષ્ટિપાત કરતો જોઈને તેની માએ તેને સર્વે દરકાર કહી સંભળાવી. સાંભળતાંજ તેને ખેનની દયા આવી ને તે તરતજ ગળું ઉઠ્યો:

“ મા, મ્હારી લઠ્ઠી ક્યાં મર્ધ? લાવ, જમ્દી લાવ, બસ! હું હમણાંજ જમને તે હજમડીનું માથું ફેડી નાખું. શું મારી ખેનને માળ આપે એમ ? ”

આમ બેઠી મર્ધવ, લાકડી લઈને સરલાના ધરતરફ સુશિલાનું માથું રંગી નાખવાના હેતુથી દોડી ગયો :

*

*

*

*

અમૃત, અભાસ કરતાં કરતાં, મોઢની રહાય સિવાય મહાન કવિઓની કૃતિની ખરોખરી કરી શકે તેવી, રસની સાથે અર્થ સૂચકતા ખરીલી કવિતાઓ કરી શકતી હતી. અને બાઈને, કેલકતા કવિતામાંજ કામળ લખતી હતી. ખેનના કવિતામય કામળો વાંચીને બાઈને આત્મ-સંતોષ થતો હતો.

રામનવમી ઉપર કરેલી શરત પ્રમાણે હેમચંદ્ર, જ્યારે ઘેર જવા તૈયાર થયો, ત્યારે બહેનને આપેલા વચન અનુસાર, ટુલાવરની રેશમી સાડી, અને સુંવર્ણના કર્ણફૂલની એક જોડી ખરીદ કરી.

ઘેર આવીને તેણે અમૃતને બોલાવીને પ્રેમપૂર્વક કહ્યું: “બહેન! હું તારા પત્રનો પ્રતિઉત્તર લાવ્યો છું!”

પ્રેમપૂર્વક, બંધુનાં બોવારણાં લઇને આશિર્વાદ આપતાની સાથે બહેને બાઇની બેઠ લીધી.

અને અમૃતનું વદન ખીલી નિકળ્યું!

વિહારી બહારથી ઘેર આવ્યો. અમૃતે બાઇનાં આવ્યાની વધા-
મણાં આપી.

વિહારી આનંદ પામ્યો. અમૃતને તેણે કહ્યું:

“બોલાવ, બાઇને!”

અમૃતલતા, જે રૂમમાં બાઈ હતો તે રૂમમાં ગઇ અને બોલી:

“બાઇ! પિતાજી બોલાવે છે.”

તરતજ બાઇ-બહેનની સાથે પિતાની પાસે ઉપસ્થિત થયા.
અમૃત બોલી:

“જીઓ પિતાજી! હેમબાઈ માસે સારા આ ફર્નિચ લાવ્યા.”

એમ કહીને તેણીએ પિતાના હાથમાં કર્ણફૂલ આપ્યાં. વિહારી.
એ કર્ણફૂલ જોયાં. ને કંઈ પણ ન બોલતાં આંખમાંથી અણસુલા
અશ્રુગોતી ખેરવવા લાગ્યો. એ જોઇને અમૃતની આંખમાંથી અમૃત-
ગિન્દુ-ગોતી-ઝરવા લાગ્યા. અને હેમચંદ્રે પણ મસ્તક નીચું રાખીને
ગોતી ટપકાવવા માંડ્યાં:

“શ્રીમંત નહિ, તો લલે ગરીબ હોય; પરંતુ જેના
ધરમાં પ્રેમાશુરથી મુક્ત-ગોતી ફળે છે; તે ધર, માટીનું જ

માત્ર ધર નહિ, પરંતુ ચૌદલોકની સમસ્ત શાંતિનું એક સુંદર અને દીવ્ય સ્થાન છે. કુદરતની કૃપાપ્રવાહનું મથક છે. એવા સ્થાનમાં પ્રકટ થવા સ્વર્ગના કેવો પણ સતત આહુન રાખીને ઇશ્વરારાધન કરે છે. ”

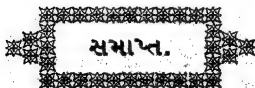
* * * *

બીજે દિવસે અમૃતલતા ખુબ ચમ ગમ! પિતા-પુત્રે ધણી તપાસ કરાવી છતાં અમૃતનો પતો મળ્યો નહિ !

* * * *

પ્રિય વાંચક! ચન્દ્રવદન અને સ્યામસુંદરનું શું થયું ? ગર્ભવદાસ લાકડી લઇને સરસાના ગૃહ તરફ દોડી ગયો તેનું પરિણામ શું આવ્યું ? અમૃત જેવી અમૃતલતાને કોણ ઉપાડી ગયું ? તેમજ અસુયા અને સ્વિકાંતનો એક દંપતી તરીકેનો સંબંધ આગળ જતાં કેવા બચંકર સ્વરૂપમાં ફેરવાઇ જાય છે, અને દાસી સુશલિના સુશિલ સ્વભાવ અમર્યાદ આપત્તિમાં પણ જેવેતે તેવો જળવાઇ રહે છે કે કેમ ? સરલાને કેવા દુઃખના હુગર નીચે કચરાવું પડે છે, તેમજ બીજા પાત્રો કેવી ઘટનામાં સંડોવાય છે, વીગેરે જાણવાની ઇચ્છા હોય તો— અને તે જાણવું જ જોઇએ—વાંચો આ વાર્તાના લેખકના હાથે લખાયેલી આ પછીની વાર્તા.

“ ભામિનીના ભોગ ”

વાંચવા લાયક પુસ્તકો.

પૈસા કેમ કમાવા ?-ચોટી મુંડી-	
માંથી લક્ષ્યાધિપતિ કેમ ચવાય	
તેની સંપૂર્ણ સમજણ આ પુસ્ત-	
કમાં છે. ક્રી. ૧-૮-૦ રૂ. આ.	
નગીર	૧-૦
હુનર પ્રકાશ	૨-૦
સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતિ	૨-૦
૨૦૦ વર્ષનું પંચાંગ—વ્યાપારીઓ	
અને ધંધાદારીઓને અતિ ઉપ	
યોગી છે. ક્રી. કાચા પુંડાના રૂ.	
૩ અને પાકા પુંડાના રૂ. ૩૫	
ભારતીય સામ્રાજ્ય	૨-૮
અમૃતાનંદ ભક્તિરસથી ભરપૂર	
આખ્યાનનો સંગ્રહ	૩-૦
મનુસ્મૃતિ	૩-૮
સાહિત્યદર્શન	૧-૧૨
સમાજ	૧-૦
પ્રભાત	૧-૮
બાદશાહી કથાકુંજ	૧-૦
ધર ખેડાં અંગ્રેજી શીખવાનાં	
પુસ્તકો.	
અંગ્રેજી અભ્યાસ-ગુજરાતી ઇંગ્રેજી	
અને ઇંગ્રેજી ગુજરાતી વાક્યો	
બાકરજીના નિયમો, હંમેશાં વપ-	
રાતા પુષ્કળ શબ્દોનો મંડાર,	
કાગળ, ચીઠ્ઠી, તારના નમુના અને	
બીજા અનેક બાબતો શીખવાનું	
સાધન ક્રી. ૧-૮	

વિગેર લખતાં શીખવાનું	૧-૮
અંબાબાલ સાકરલાલ કૃત મોટી	
ઇંગ્લીશ ઇન્ડુ ગુ. ડીક્ષનેરી	૭-૦
ધી પોકેટ ઇંગ્લીશ ઇન્ડુ ગુજરાતી	
ડીક્ષનેરી પૃષ્ઠ ૧૧૪૨	૨-૮
ધી પોકેટ ગુજરાતી ઇન્ડુ ઇંગ્લીશ	
ડીક્ષનેરી પૃષ્ઠ ૧૨૧૮	૨-૮
નાની ઇ. ઇન્ડુ ગુ. ડીક્ષનેરી	૧-૦
વિચાર સાગર	૫-૦
સુધરેલી સીતા	૨-૪
રાજપુત કથાકુંજ	૧-૮
શાંતિ નિકેતન	૨-૪
ગુણ લક્ષિમ	૧-૬
રાજા છત્રસાલ	૨-૪
અનુપકુમારી	૨-૦
સૈનીકની મુંદરી	૪-૦
શ્રીમતિ વિન્યા	૨-૦
સૌંદર્ય જ્વાળા ભા. ૧-૨ દરેક	૧-૧૨
પ્રમાદધનની પ્રભુતા	૪-૬
મોહિની	૧-૮
રણધેલા રણપુતો	૩-૦
સુભોધ રત્નમાળા	૨-૮
ગુજરાતી ટેલીગ્રાફ શુક	૨-૮
સોસાયટીનો રિગ્યુ	૨-૮
આયાવી મોહિની	૪-૦

પુસ્તકો	ર. આ.
કુમતું વ્હાણું	૪-૦
આસાનપર હાથો	૧-૪
આહારચાહના ખાનગી પત્રો	૦-૬
ચારસમણી (પારસસંમહ)	૩-૦
સ્વચ્છોડલાસનું જીવનચરિત્ર	૩-૦
સંસાર	૧-૮
આદર્શ ગૃહસ્થ (ત્રાપાનીસ જામુસ)	૨-૪
અક્ષરકર્મ	૧-૪
દિગ્ધર્મ	૦-૨
વેદાન્ત સમુચ્ચય	૨-૮
સદાચાર સમુચ્ચય	૨-૮
સ્તોત્ર સમુચ્ચય	૦-૬
ચરિત્ર-અધિકાન્ત મોદું	૪-૦
અમર ચરિત્ર ચાર ભાગ	
દરેક ભાગના	૩-૮
આપણો ધર્મ	૪-૦
રાષ્ટ્રીય ગીત	૧-૦
હિન્દ સ્વરાજ	૦-૪
રાષ્ટ્ર કીર્તન	૦-૩
સ્વદેશ ગીત	૦-૧૨
સોર્ટ સેન્ટેન્સીઝ	૦-૪
જ્ઞાન ચિંતામણી	૨-૮
જાનકી દાનસ	૦-૮
મુલાસીની સરલા	૦-૧૨
કનક કુમારી	૧-૮

સુગુણ સુંદરી	૨-૮
બાપાસર	૨-૮
રામકૃષ્ણ પરમહંસ	૪-૦
વિવેકાનંદ જીવનચરિત્ર	૩-૪
દક્ષિણનો વાઘ	૩-૦
કેલાસ માનસરોવર	૨-૮
પંચાસરનો જયશીખરી	
ભાગ ૧	૩-૦
પંચાસરનો જયશીખરી ૨ ભાગ	૩-૦
બેકનના નિર્મલ	૬-૬
શારિરીક માનસિક શિક્ષણ	૦-૬
સંધ્યામ ક્ષેત્ર	૨-૬
ધર્મ બિંદુ	૨-૦
નાશીક (પંચવટી) યાત્રા	૦-૧૨
વિચિત્ર પ્રેમ પંખીણી	૩-૮
ગુલસાના	૧-૮
ગુલામી વેપાર ભાગ ૧ ભાગ	૨-૧૨
" " ૨ ભાગ	૧-૧૨
માયાનો બજાર ભાગ ૧ ભાગ	૨-૮
" " ૨ ભાગ	૨-૮
સચિત્ર વિજુવેલી ભાગ ૧ ભાગ	૦-૧૦
" " ૨ ભાગ	૦-૧૦
સચિત્ર રાજ કડીબારી	૧-૦
બે ભાગ ભાગ	૧-૪
સચિત્ર સતિ દ્રૌપદી	૦-૧૦
નેત્રેશ ૧ ભાગ	૦-૧૦
" " ૨ ભાગ	૦-૧૦

ભક્તશીરોમણી પાનાં ૨૫૬

પી. ૦-૧૦-૦

પવિત્ર લીલાવતી

(હરીગીતમાં) ૦-૬-૦

સતી તારામતી ,, ૦-૧૦-૦

કોણ ચાલાક ? ૦-૧૦-૦

સદેવંત સાવળીંગા ૦-૧૦-૦

ન્યુ ખુશ્નુરત ગાયનમાળા

સચિત્ર ૦-૮-૦

મોટી ન્યુ ખુશ્નુરત

ગાયનમાળા ૦-૧૨-૦

વિજયા વિજય ૦-૧૦-૦

સુદામાજી સચિત્ર ૦-૧૦-૦

દયાની દેવી સચિત્ર ૦-૬-૦

નળદમયંતી સચિત્ર ૦-૧૦-૦

પંચીકરણ ગુજરાતી ૧-૮-૦

શુદ્ધ કાવ્ય દોહન કી. ૧-૮-૦

સાચો સવારોર ૦-૮-૦

સંત સમાજ ભજનાવલી

સચિત્ર કી. ૧-૦-૦

બત્રીસ પુતળી મોટી પાકુ પુકું

સાચત્ર ૩-૦-૦

“શોભના” સચિત્ર ૦-૬-૦

રણછોડ લીલા ભાગ ૧-૨

સચિત્ર દરેકના ૦-૬-૦

મજનામાં, ગુલબ કાવળી, બરાસકસ્તુરી, સુંદરકામદાર દરેક સચિત્ર કી. ૦-૮-૦

પુસ્તકો વેચનાર વ્યાપારીઓને સુચના.

દાક્ષમાં અમોએ મારા, સસ્તાં ને સચિત્ર પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં છે. નવા નવા સચિત્ર તેજદાર પુસ્તકો બહાર પડતાં જામ છે. આપ આપનું નામ નોંધાવશો તો છપાતાં નવા પુસ્તકો જાણવાના રહીશું.

ગામેગામ એજન્ટ જોઈએ છે.

તમે ખીજાં વ્યાપાર કરતા હો તેની સાથે ‘ગોસ પચીમ રૂપીયાના અમારા મારાં સસ્તાં ને સચિત્ર પુસ્તકો રાખજો તો ટુંકી મુઠીમાં ઘણાં માંગે નફો મેળવી શકશો.

ઉપનતાં તમામ પુસ્તકો તથા ખીજા દરક પુસ્તક મળવાનું સ્થળ:—

બુકસેલર રણછોડલાલ મોતીલાલ શાહ.

રીચીરોડ—અમદાવાદ.

વિષ્ણો વરસાદ.

શ્રી (વાંચી) સચિત્ર દ્રશ્ય ચાલક ? મી. ૦-૮-૦

શ્રી ૦-૮-૦ 'દિ. દ્રશ્ય' મી. ૦-૮-૦

“આજથી તમે તમારું રમ્માડુ બુદ્ધ કરા તેથી તેનું રમ્માડુ બુદ્ધ કરે.”
આ સાંકળાને સમજાવો તો તેમણે જ થઈ ગયો. (પાનું ૩૦)

